

היקף כיסוי הראש

1. הקדמה
2. הוכחה מדין איסור הוצאה בשבת
 - א. שימוש במחט לכיסוי ראש
 - ב. כליא פירוחי
 - ג. דחיית הראיות
3. הסבר דברי הרשב"א בברכות
 - א. דברי הרשב"א לגבי שיער היוצא מצמתה
 - ב. מחלוקת הראשונים בהסבר תירוץ הגמ' כאיזו שיטה נקט הרשב"א?
 - ד. הוכחה מסיום דברי הרשב"א
 - ה. הבנת הרמ"א ברשב"א
 - ו. הבנת הרשב"א לאור דעתו בחיוב כיסוי הראש בבית
4. תשובת המהר"ם אלשקר
 - א. תקציר תשובת המהר"ם אלשקר
 - ב. האם המהר"ם דיבר על א"א או על אשתו?
 - ג. המהר"ם מסתמך על מנהג קדום
5. דעת השו"ע והרמ"א בדין שער היוצא חוץ לצמתה
6. מה נכלל בשער היוצא חוץ לצמתה?
7. דעת הרב עובדיה יוסף
 - א. המקורות בדעת הרב עובדיה יוסף בדין זה
 - ב. הקשיים בדברי הרב עובדיה יוסף
8. דעת האגרות משה
9. הקשיים בדברי האג"מ
 - א. מהי 'פריעת הראש'?
 - ב. הלימוד מן הפסוק 'פרע את ראש האשה'
 - ג. גילוי רוב שערות הראש
 - ד. גילוי פחות מטפח במקומות המכוסים
 - ה. החילוק בין שיער לבין שאר מקומות המכוסים
 - ו. הקושי מן הפסוק בשיר השירים ומדברי הרשב"א
 - ז. הקושי בתירוצי האג"מ
 - ח. השיעור המותר בגילוי
10. שער שבעורף
11. זאת תורת העולה

1. הקדמה

במאמר הקודם ביארנו שלדעת רוב הפוסקים אשה נשואה חייבת בכיסוי הראש מדין תורה. אולם יש לעמוד על היקפו של כיסוי הראש, האם כל הראש צריך להיות מכוסה? או אולי חלקים ממנו יכולים להיות גלויים? אופנה מצויה בימינו שנשים מגלות חלק משער ראשן מי מלפנים ומי מאחור, האם מנהג זה ישר על פי ההלכה? גם אם נמצא שאכן ישנו חלק משער הראש המותר בגלוי, עדיין עלינו לברר היכן הם אותם חלקים בראש ומה הוא היקפם.

2. הוכחה מדין איסור הוצאה בשבת

א. שימוש במחט לכיסוי ראש

המשנה בשבת^[1] אוסרת לאשה לצאת מרשות לרשות במחט שאינה נקובה. בגמ'^[2] שאלו למאי חזיא מחט זו? והסביר רב יוסף הואיל ואשה אוגרת בה שערה. רש"י במקום פירש :

אוגרת שערה היוצא חוץ לקישורים, כורכתו סביב המחט ותוחבת המחט בשבכה מתחתיה שלא יראה שערה.

כדי להבין את רש"י יש להבין את המושגים המוזכרים בדבריו, "שבכה" ו"קישורים". מהם 'הקישורים' המוזכרים ברש"י? המשנה במסכת כלים^[3] מתייחסת לשבכה ולחוטים שלה, והרמב"ם בפיהמ"ש שם כתב :

והחוטים שלה [של הסבכא] - החוטים אשר יקשרו בו השבכה על השער

כך פירש גם הברטנורא שם :

החוטים שבהם קושרים הסבכה על הראש

מדבריהם עולה כי הקישורים הם החוטים המחוברים לשבכה ואיתם קושרים אותה על השער.

מהי השבכה? השבכה היא הכלי^[4] בו מכסה את ראשה. מדברי הרא"ש בפירושו למסכת כלים^[5] ניתן ללמוד מהו מיקומה של השבכה :

סבכה : פ"ה המהדק על המצח וסביב הראש

מבואר בדברי הרא"ש שהשבכה מכסה את השיער עד המצח. כפי שהסברנו לעיל בקצה השבכה מחוברים חוטים שבהם קושרים את השבכה על הראש, אלה הם החוטים של השבכה או לחילופין הקישורים.

(1) דף נ"ז ע"א.

(2) שם דף ס' ע"א.

(3) פרק כ"ח משנה י"י.

(4) לעניין קבלת טומאה.

(5) פרק כ"ח משנה י"י.

בפירושו לשיר השירים^[6] כתב רש"י :

צמתך - לשים דבר המצמצם את השער שלא יפריח לצאת וזו היא
השבכה והקישורים.

צמתך משמעותה ה"צמת" שלך. צמת זאת אינה השבכה עצמה, החוטים שמצמצמים
את השער שלא יצא מן השבכה הם הצומת, כפי שהסביר כל זה בחת"ס^[7].

לאחר שהסברנו מהם הדברים עליהם מדבר רש"י נשוב לבאר מה עולה מדבריו
במסכת שבת. רש"י מלמדנו שהאשה מקפידה לכסות גם את השיער המועט היוצא
חוץ לקישורים של כיסוי ראשה. לשם כך האשה כורכת אותו השער סביב המחט
ותוחבתו בשבכה.

רש"י כאן לא ביאר כאן מדוע דרכה של האשה לכסות שיער זה, וייתכן שהוא מצד
שכך נהגו או שבעינייה יפה הדבר, אולם בהמשך הסוגיא כתב רש"י^[8] :

והאי מחט נמי לצניעות דשער באשה ערוה ולא מחויא^[9]

מפורש ברש"י שהסיבה להקפדה זו היא משום שלאותן שערות היוצאות מהשבכה יש
דין של שיער באשה ערוה וכמו שאר שיער הראש. מבואר א"כ ברש"י שחיבת אשה
לכסות את כל שיער ראשה ולא יכולה להוציא חלק מן השיער מחוץ לכיסוי ראשה
ולגלותו.

תוס' במקום^[10] הסביר את דין המחט באופן שונה :

נראה לר"י שתוחבת המחט בתוך השבכה ודוחקת את השבכה כדי שלא
יפלו שערותיה חוץ לקישוריה

אולם מנימוקו מבואר שלא חלק על רש"י משום שסובר שאין דרך להשתמש במחט
לשם כיסוי שערות היוצאות, אלא מטעם אחר ע"ש.

הרא"ש^[11] העדיף גם הוא את פירוש התוס' לדין המחט, אולם גם בדבריו מבואר
שהטעם ששינה מפירוש רש"י אינו משום שס"ל שאין צורך לכסות שיער היוצא אלא
מטעם אחר. כן מדויק מלשון הרא"ש שכתב "ויותר נראה לפרש"- הרי שאינו דוחה
את פירש"י באופן עקרוני, ולכן כתב הרא"ש בסיכום דבריו :

אבל מחט שמעמדת בה קישוריה שרי לצאת בה בשבת דהווי כמחט
שאוגרת בה שער

הרי שלדינא נקט גם כפירוש רש"י.

(6) פרק ד' פס' א'.

(7) בשו"ת או"ח סי' ל"ו.

(8) ד"ה טהורה.

(9) לא מחויא - אינה מראה את המחט לחברותיה.

(10) ד"ה 'הואיל ואשה אוגרת'.

(11) פרק ו' סימן ז'.

גם ר' ירוחם^[12] הסביר את הסוגיית כפירוש הרא"ש ועם כל זה בסיום דבריו הסכים לדינא גם לפירוש רש"י וז"ל:

מחט שאינה נקובה כגון אלו שתוחבים הנשים להעמיד בהם קישוריה
שלא יראה שערותיה וכן מחט שאוגרת בה השער היוצא חוץ לקישורים
מותר לצאת בהם שאם תשלפנו קישוריה יתירו ויתגלו שערותיה

הנימוק שכתב רבינו ירוחם "שאם תשלפנו קישוריה יתירו ויתגלו שערותיה" מתייחס למציאות עליה תוס' מדבר, מחט המחזיקה את השבכה והקישורים, אולם מכך שנקט גם את המציאות ברש"י - מחט שתפקידה לאגור השער היוצא לחוץ – מוכח שמבין שגם בזה אין חשש שלפיה משום שבזה יתגלה שער הערוה [ולא פירש את המציאות הבעייתית כאן משום שהא פשוט].

הב"י^[13] העתיק את דברי רש"י בפירוש דין המחט וכן בנימוקו שיש בשיער זה דין ערוה ולכן אין דרכה לגלותו, והמשיך שהרא"ש כתב שעדיף פירוש התוס', שהוא משום שבמחט זו מעמידה את הסבכה. אומנם בשו"ע הביא רק את שיטת הרא"ש והתוס', אולם האחרונים הבינו בדעתו שסובר לדינא גם כפירוש רש"י, וכ"כ בחמד משה^[14] ובא"ר^[15]. כ"כ גם הגר"א^[16] בדעת השו"ע, והוסיף שם שכן היא גם דעת הרא"ש, כך שלמעשה כל אותם ראשונים סוברים גם את פירושו של רש"י שגם במקצת שיערה היוצא חוץ לצמתן אמרינן שיער באשה ערוה. גם המ"ב^[17] הביין שהב"י ס"ל לדינא כפירוש רש"י.

מכל זה למד הצמח צדק^[18] שלדעת השו"ע מנהג הנשים היה לכסות שיער היוצא מעט מן הסבכה ע"י מחט המיוחדת לכך. והנימוק לכך הוא כמובא ברש"י שם, שהוא משום ששיער באשה ערוה.

ב. כליא פירוחי

הברייתא בשבת^[19] מתירה לאשה לצאת לחצר ב'איסתמא', ובגמ' ביארו שאיסתמא היא 'כליא פירוחי'. רש"י במקום פירש:

כליא פרוחי - מצנפת קטנה, לאחר קישוריה שקילעה ראשה וכסתה,
יש שערות קטנים שיוצאים חוץ לקישוריה והם נקראים פרוחי על שם
שמפריחים ויוצאין לחוץ ואוגדתן לתחת קישוריה ע"י מצנפת קצרה

מבואר בדבריו כי אחר השבכה והצומת ישנן רק שערות קטנות שאינן נתפסות ע"י

(12) תולדות אדם וחווה נתייב י"ב חלק י"א, הובא שם בקרבן נתנאל ס"ק כ'.

(13) ש"ג ד"ה ולא תצא במחט שמחלקת.

(14) סימן ש"ג ס"ק א.

(15) סימן ש"ג ס"ק י"ג.

(16) סי' ש"ג ס"ק ט.

(17) שעה"צ ס"ק י"ז.

(18) ברכות פ"ג אות ד וכן בשו"ת א. העזר סימן קל"ט ובשער המילואים סימן מ"ה.

(19) שבת נ"ז ע"ב.

הצומת ואותן מכסים ע"י הכליא פרוחי. אפשרות נוספת לכיסוי שיער זה היא המחט המזכרת לעיל. זו כוונת רש"י בפירושו לשיר השירים שכתב ש'צמתך' היא 'דבר המצמצם את השער שלא יפריח לצאת', הצומת – היינו הקישורים של השבכה, אמורים למנוע מן השיער לפרוח מתחת לשבכה, אך אותן מעט שערות שאינן נתפסות בצומת ובכל זאת פורחות מתחת לשבכה, הוכנסו אל מתחת לשבכה ע"י המחט או הכליא פרוחי.

גם ראייה זו הובא בצמח צדק^[20] וכן הביאה בשו"ת תשובה מאהבה^[21].

ג. דחיית הראיות

כפי שנראה לקמן, המקור המשמעותי אשר ממנו ניסו כמה אחרונים ללמוד היתר גילוי חלק משערות הראש הוא דברי הרשב"א בברכות שנביא לקמן. יש לברר האם ניתן לומר שמגמרות אלו ישנה הכרעה ברורה שאין היתר לגלות שום שיער משערות ראשה של האשה גם לדעת הרשב"א או שמא הרשב"א יכול להסביר גמרות אלו באופן אחר כך שהראיה תידחה?

לגבי הראיה מכליא פרוחי, נראה שאין הכרח לומר כן גם בדעת הרשב"א. ראשית מצינו שיטה אחרת בראשונים בהסבר המציאות של 'כליא פרוחי'. הר"ח ושיטה לר"ן כתבו כי הכליא פרוחי הוא כמין מניפה להניס את הזבובים הפורחים. לפירוש זה אין כאן כלל קשר לכיסוי הראש. אפשר שהרשב"א סובר כשיטה זו בהסבר הגמ'.

גם אם נאמר שהרשב"א סובר כפירוש רש"י, אין ראיה מכריעה מכאן לגבי כיסוי הראש. שכן הריטב"א הסכים גם הוא עם פירושו של רש"י אך השמיט את מה שכתב רש"י שהכליא פרוחי בא לכסות שערות קטנות, וז"ל:

שמעכתב השערות שפורחים ויוצאים כאן וכאן כן פירש רש"י ועיקר

לפי זה יש לומר בדעת הריטב"א כפי שנכתוב לקמן, שישנן שערות שאינן קטנות אשר למרות הכל משתחררות לפעמים מתפיסת הצומת. יש שתי אפשרויות לטפל בשערות אלו: או ע"י הכליא פרוחי או ע"י המחט, ובשתי הצורות השערות אינן משתחררות. אך עדיין יש את אותן שערות קטנות יותר ששייכות לשער הראש, שאת פריחתן לא המחט ולא הכליא פרוחי מצליחות לעצור. ממילא ייתכן ששערות אלו אינן חייבות כלל בכיסוי לדעת הריטב"א, וא"כ אפשר שהרשב"א הסביר גם הוא כך ואין ראיה בדבריו לחיוב כיסוי של כל שערות הראש.

הצמח צדק בשו"ת העלה גם הוא אפשרות לדחות את הראיה שהביא מהגמרות הנ"ל על ידי שנאמר כי הן עוסקות במקום שנהגו לכסות גם את השערות הקטנות, כלומר שהחמירו על עצמן לכסות גם שערות שמעיקר הדין יכולות להיות גלויות, אך דחה אפשרות זו כיון שרש"י כתב בדין המחט^[22] "דשער באשה ערוה" – מבואר שהוא

(20) שם.

(21) חלק א' סי' מ"ח.

(22) שבת דף ס' ע"א ד"ה "טהורה".

מעיקר הדין, אולם הרשב"א ושאר הראשונים שהביאו את פירוש רש"י ולא כתבו כי שיער באשה ערוה אינם חייבים לסבור כרש"י גם בעניין זה ששיער זה מוגדר כערוה, ייתכן שהם יעמידו שמדובר במקום שנהגו לכסות שיער זה למרות שאינו ערוה [כפי שרצה הצמח צדק ליישב בתחילה]^[23].

3. הסבר דברי הרשב"א בברכות

א. דברי הרשב"א לגבי שיער היוצא מצמתה

בדין טפח באשה ערוה כתב הרשב"א^[24] :

והא דאמר רב יצחק טפח באשה ערוה ואוקימנא באשתו ובק"ש פירש הראב"ד ז"ל דאפשר דוקא ממקום צנוע שבה ועלה קאתי ר"ח [רב חסדא] למימר דשוק באשה מקום צנוע וערוה הוא ואפילו לגבי בעלה אע"פ שאינו מקום צנוע באיש, אבל פניה ידיה ורגליה וקול דבורה שאינו זמר ושערה מחוץ לצמתה שאינו מתכסה אין חוששין להם מפני שהוא רגיל בהן ולא טריד, ובאשה אחרת אסור להסתכל בשום מקום ואפי' באצבע קטנה ובשערה ואסור לשמוע אפי' קול דבורה

בדברי הרשב"א מבואר ששיער היוצא מחוץ לצמתה של האשה אינו מוגדר כערוה ואינו נכלל במה שאמרו בגמ' 'שיער באשה ערוה', שהרי מותר לקרא ק"ש כנגד שיער זה משום שרגיל בו. לכאורה יש כאן ראייה שמותר לאשה לגלות שיער זה.

אולם יש לדון האם הרשב"א דן על גילוי שיער זה בפני בעלה או בפני אחרים? שכן יש מקום לומר שבבית, רגילה אשה לגלות שיער זה, ולכן לגבי בעלה אין שייך הרהור ואינו ערוה, אולם ברה"ר דרכה לכסות גם שיער היוצא מחוץ לצמתה וממילא לגבי שאר אנשים מוגדר שער זה כערוה.

לכאורה פירוש זה קשה, שכן יש הסוברים כי אין הבדל בין חיוב כיסוי הראש בבית לבין חיוב הכיסוי ברשות הרבים, וא"כ קשה כיצד ישנן שערות המותרות בגילוי בבית ואסורות בגילוי ברה"ר? אולם אין זה קשה שכן מדין תורה סגי בכיסוי של קלתה, ומסתבר שקלתה אינו מקיף שיער היוצא מחוץ לצמתה. ממילא מדין תורה רשאית לגלות שיער שחוץ לצמתה. גם אם יש חיוב לכסות שיער זה, אן החיוב אלא מדרבנן מצד דת יהודית בלבד, וא"כ שייך לומר בו שיש הבדל בין מה שנהגו לכסות בבית לבין מה שנהגו לכסות בחוץ.

ב. מחלוקת הראשונים בהסבר תירוץ הגמ'

במסכת ברכות^[25] הובאה מימרא דר' יצחק בענין טפח באשה ערוה ובגמ' שם דנו באיזה אופן עוסקת מימרא זו :

[23] ומה שהקשה הצמח צדק לפי פירוש זה מדוע לא תירצה הגמ' שנגזור מקום שלא נהגו אטו מקום שנהגו? אולי הגמ' הבינה שאין גזורים גזירה לגזירה במקרה הזה.

[24] ברכות דף כ"ד ע"א ד"ה והא דאמר.

[25] דף כ"ד.

אמר רבי יצחק: טפח באשה ערוה. למאי? אילימא לאסתכולי בה - והא אמר רב ששת: למה מנה הכתוב תכשיטין שבחויץ עם תכשיטין שבפנים - לומר לך: כל המסתכל באצבע קטנה של אשה כאילו מסתכל במקום התורה! אלא: באשתו, ולקריאת שמע

מסקנת הגמ' היא ש'טפח באשה ערוה' נאמר דווקא 'באשתו ולק"ש'. הראשונים נחלקו הגהות מימוני^[26] הביא את דברי הבה"ג בביאור מסקנת הסוגיא :

ופי' בה"ג הני מילי אשתו אבל באשה אחרת אפילו דבר קטן מטפח וכן שוק באשה ושער וקול באשה כל הני אסור לקרות ק"ש כנגדן

כך מופיע גם בחידושי רבינו חננאל שנדפסו לפני כמה שנים וז"ל :

הלכך טפח מבשר אשתו שמגולה במקום שרגיל להיות מכוסה אסור לקרא ק"ש עד שתתכסה. ובאשה אחרת אפי' בפחות מטפח שנתגלה מבשרה במקום הראוי להיות מכוסה אסור לקרות ק"ש עד שתכסה

גם האו"ז^[27] העתיק לשון הר"ח הנ"ל ומבואר שמסכים עמו וכן כתב גם הראב"ה^[28] בשם הר"ח.

לפי שיטה זו נראה כי הנחת היסוד של המקשן, שבאשת איש אסור להסתכל אפי' באצבע קטנה, נשארה למסקנה. לכן הוכרחה הגמ' להעמיד את דין טפח באשה ערוה דווקא באשתו, שכן באשת איש אין היתר להסתכל בפחות מטפח גם שלא בשעת ק"ש. כך הביין גם הצמח צדק^[29] בדבריהם ולכן כתב לסייע הבנה זו מן הגמ' וז"ל :

וכן משמע דלא גרע מאצבע קטנה של אשה דהוה ליה כאילו מסתכל במקום התורה שהוא ערוה גמורה

כוונתו היא, שהתרצן הסכים עם המקשן שאסור להסתכל אפילו באצבע קטנה של אשה, וא"כ אסור גם להסתכל בפחות מטפח ממקומות המכוסים שבה, ולכן הוכרח לומר כי דין טפח באשה ערוה עוסק דווקא באשתו.

אולם לעומת הבנה זו נראה כי יש ראשונים הסוברים שגם באשת איש יש היתר לקרא ק"ש בפני פחות מטפח. כן היא משמעות דברי הרמב"ם^[30], הטור והשו"ע^[31] שכתבו "אפילו היא אשתו" משמע דה"ה גם באינה אשתו^[32].

(26) הלכות ק"ש פרק ג' הלכה טז.

(27) ברכות סימן קלג.

(28) ברכות סימן עו.

(29) שו"ת סי' קלט.

(30) פ"ג הלכות ק"ש הלכה ט"ז.

(31) סימן ע"ה סעיף ה.

(32) אמנם יש להעיר על דברי הצמח צדק שבראב"ה ח"א סימן ע"ו פסק כבה"ג, שבפני אשה אחרת אפי' בפחות מטפח אסור, ועם כל זה כתב "ואפילו היא אשתו", הרי שלשון "אפילו" אינו בא לדמות את אשתו לא"א לעניין השעור של טפח אלא לעצם הדין שיש דין ערוה באשתו, אך השיעור באשתו הוא בטפח ובא"א הוא בכלשהו. ממילא אין ראייה לא מהטור ולא מהרמב"ם.

לפי הבנה זו אין תשובת הגמ', שכאן מדובר בק"ש, אינה מובנת, שכן הרי סוף סוף באשת איש אפי' באצבע קטנה אסור להסתכל וכיצד מותר לקרוא ק"ש בפני פחות מטפח?

על קושייא זו ענה הב"ח^[33] כי מה שאמרו המסתכל באצבע קטנה וכו' הוא "במתכוין לראות בה דאז נהנה", אולם מסתכל לפי תומו אפילו במקום המוגדר כערווה אין איסור. לפי זה צריך לומר שבתחילה הבינה הגמ' ש'טפח באשה ערוה' נאמר לענין איסור הסתכלות בכוונה, ועל זה שאלה: הרי בא"א אפי' באצבע קטנה אסור? וענתה הגמ' כי מימרא זו עוסקת באיסור ק"ש בפני ערווה אפי' אם אינו מתכוין להסתכל, והחידוש בדברי ר' יצחק הוא שההיתר לקרא ק"ש כשאינו מתכוין להסתכל הוא דווקא במקומות המגולים, אך אין לקרא ק"ש כנגד טפח מגולה במקומות המכוסים גם אם אינו מתכוין להינות, ובאופן כזה רק בפני פחות מטפח ואינו מכוין להנות מותר לקרא ק"ש.

הצמח צדק^[34] כתב ליישב קושיא זו באופן אחר. הנ"מ בהיתר לקרוא ק"ש בפני פחות מטפח באשה בא לידי ביטוי באופן בו קורא ק"ש בפני הערווה ועיניו עצומות. אם כנגדו יש טפח מגולה לא מספיק בעצימת עיניו ועליו גם להסיט את פניו משם, אולם בפחות מטפח מותר אם עוצם עיניו אע"פ שאינו מסיט את ראשו מנגדה.

שיטה זו, הסוברת כי אסור לקרא ק"ש בפני הערווה גם בעצימת עינים, הובאה בב"י^[35] בשם הרוקח וכ"פ האחרונים^[36], אולם השו"ע לא נקט כן להלכה^[37]. כאמור לעיל לשיטת הבה"ג הסובר שהגמ' דנה על אשתו דווקא, אין צורך לחידוש של הרוקח [שאפי' בעוצם עיניו אסור לקרא בפני ערווה], והדין של טפח באשה אינו שייך כלל באשה אחרת, משום שבמסתכל אסור אפילו בפחות מטפח, ובקורא ק"ש כשעיניו עצומות מותר אפילו ביותר מטפח, וכפי שכתב הב"י^[38] לשיטת הרמב"ם והרשב"א והראב"ד "דהא לא תלה רחמנא ערוה אלא בראיה".

ג. כאיזו שיטה נקט הרשב"א?

לאור זאת נבוא לברר מה דעת הרשב"א בהסבר דברי הגמ' 'טפח באשה ערוה'. בתחילת דבריו כתב הרשב"א "ואוקימנא באשתו ובק"ש". הצמח צדק הבין שאין זה ציטוט של הגמ' אלא פירוש, והיינו שכוונת הגמ' להעמיד דווקא באשתו ולא באשה אחרת. כן הוכיח גם ממש"כ הרשב"א שם "ובאשה אחרת אסור", משמע שעד כאן דבר באשתו דווקא. א"כ הרשב"א מסביר את הגמ' כשיטה הראשונה דלעיל, דבאשה אחרת אפי' בפחות מטפח אסור. לפי"ז מה שכתב הרשב"א שאינו אסור אלא טפח

(33) תחילת סימן ע"ה סוף ד"ה טפח.

(34) שם.

(35) סוף סימן ע"ה.

(36) ב"ח, ט"ז, מג"א, גר"א, גר"ז, דה"ח וח"א כמבואר בשעה"צ ס"ק ל"ו, וכ"פ במ"ב שם.

(37) וע' באה"ט סימן ע"ה ס"ק ג' ולח"מ הלכות ק"ש פ"ג ט"ז שהקשו על שיטה זו, מדוע לא תירצה הגמ' הכא לענין ק"ש בעצימת עינים, ומיירי בכל הנשים?

(38) סוף סימן ע"ה ד"ה "וכתב הרמב"ם".

ממקום המכוסה דווקא או משערה, הוא דווקא באשתו אך בא"א אפי' בפחות מטפח אסור. על זה הוסיף הרשב"א בדרך 'אפשר' כי שערה חוץ לצמתה נחשב לגבי בעלה לענין ק"ש כמו פניה וידיה שרגיל בהם ומותר לקרוא ק"ש כנגדן אף ברואה כיון שרגיל בהם.

לפי"ז מה שסיים הרשב"א "ובאשה אחרת אסור להסתכל בשום מקום ואפי' באצבע קטנה ובשערה" בא לבאר מדוע ברור לו שלמסקנת הגמ' דין טפח באשה נאמר דווקא באשתו ולא באשה אחרת? ונימק כי לגבי אשה אחרת אסור להסתכל בשום מקום, ולקרוא כנגדה כשאינו מסתכל מותר אפילו בטפח, וממילא אין נ"מ בדין טפח באשה אחרת.

אלא שעל הבנה זו יש לשאול מדוע כתב הרשב"א "ואפילו לגבי בעלה" שמשמע שמדבר על א"א ואפי' על בעלה ולא רק על אשה לבעלה? וצ"ל שכתב כי אפילו באשתו שוק שהוא מקום צניעות נחשב לערוה לענין ק"ש וכ"ש בא"א [שאיננו עוסקים בה כעת] והאי כדיניה והאי כדיניה, אשתו בטפח וא"א בכל שהו, כפי שכתבנו לעיל [הערה 30] בדעת הראב"ה, שהמילה 'אפילו' מתייחסת לעצם דין ערוה באשתו אך לא לענין שעור הערוה. ובא להדגיש את החידוש כי גם באשתו שוק הוא ערוה ע"י שכתב "אפילו". ואח"כ המשיך בנושא החידוש שהוא אשתו וכתב אבל פניה וידיה ושערה מחוץ לצמתה אינם נחשבים לערוה באשתו כיון שהוא רגיל בהם.

גם הלשון "מפני שהוא רגיל בהם" שכתב הרשב"א משמע שמתחיל לבעל "מפני שהוא" בעלה, רגיל בהם אם הדין היה בכל אדם לגבי א"א היה צ"ל מפני שאדם רגיל בהם.

ד. הוכחה מסיום דברי הרשב"א

אלא שייתכן שעדיין יש ראייה מן הרשב"א להתיר לאשה לגלות את שערה בפני אחרים, והיא מסוף דבריו. שם סיים :

ובאשה אחרת אסור להסתכל בשום מקום ואפי' באצבע קטנה ובשערה
ואסור לשמוע אפי' קול דבורה

בדברים אלו בא הרשב"א להסביר את תירוץ הגמ' שהבחינה בין הדין של טפח באשה ערוה, לבין הדין האוסר להסתכל באצבע קטנה של אשה. על זה כתב הרשב"א כי מה שאסור דווקא במקומות המכוסים, הוא באשתו דווקא וגם זה רק בק"ש, ומה שאסור בשאר נשים אינו עניין לקריאת שמע אלא מדובר שם על איסור הסתכלות, ואיסור זה מתייחס גם למקומות שאינם מוגדרים כערוה. הרשב"א הביא ג' דברים האסורים באשה אחרת ודברים אלו מקבילים לאותם דברים המותרים באשתו [אפילו בשעת ק"ש]. באשתו התיר הרשב"א לקרא ק"ש כנגד שלשה דברים : א. ידיה, פניה ורגליה. ב. קול דיבורה שאינו זמר. ג. שערה היוצא חוץ לצמתה, כנגדן כתב לאסור הנאה מא"א בשלשה דברים אחרים : א. אצבע קטנה [כנגד פניה ידיה ורגליה]. ב. שערה [כנגד שער היוצא חוץ לצמתה]. ג. קול דיבורה [כנגד קול דיבורה שאינו זמר].

לפי זה השיער המוזכר בא"א להיתר הוא שיער היוצא חוץ לצמתה [במקביל לשיער המותר באשתו], בשער זה אמנם קיים איסור הסתכלות, אך מבואר שהוא מותר בגילוי [שאם לא כן מה החידוש שאסור להסתכל בו]. עוד יש לסייע הבנה זו מכך שהוא כלל את שיער ביחד עם אצבע קטנה שהיא ודאי מקום מגולה, וא"כ ה"ה לשיערה, היינו שער המגולה. הרי שמבואר כאן שיש אפשרות שאשה תגלה שיער היוצא חוץ לצמתה גם בפני זרים, וכל הדיון הוא על הגבר הקורא ק"ש בפני שיער זה. [ויש להעיר שהצמח צדק התעלם כלל מקושי זה וכשהעתיק את דברי הרשב"א השמיט את המילה 'ובשיערה'].

אולם אין מכאן ראייה מוחלטת שמותר לאשה לגלות שיער זה ברבים. ראשית יש להעיר שהרשב"א כלל בא"א ג' דברים השונים מעט זה מזה. אצבע קטנה היא מקום שאינו ערוה כלל, ולעומתו קול דיבורה [של אמירת שלום שיש בה קירוב דעת] הוא כמקום ערוה וכמו שכותב לקמן. בין זה לזה כתב הרשב"א את דין השיער, ויש להבין למה מקביל שער זה, למקום מגולה כאצבעה או למקום ערוה כקול דיבורה? נראה שבין אם נסביר כך ובין אם נסביר כך אין ראייה מן הרשב"א להתיר את גילוי שיער שמחוץ לצמתה ברבים.

אם נאמר שכוונת הרשב"א היא לומר ששיער זה מקביל לקול דיבורה, והיינו ששיער זה מוגדר כמקום ערוה, וודאי שלא נתיר לאשה לגלות ברבים. לפי זה מה שכותב הרשב"א שאסור להסתכל בו הוא באופן שנגלית לעיניו אשה במקרה, או באופן שנפגש באשה שאינה מקפידה על כיסוי זה. [אין זה תמוה מדוע מדבר הרשב"א על אשה עוברת על דת, שהרי גם בשו"ע בהלכות ק"ש^[39] כתב "שער של אשה שדרכה לכסותו אסור לקרות כנגדו" והסביר המ"ב^[40] בשם השולחן שלמה ששם מדובר שנגלה מעצמו או שמדובר באשה שאינה מקפידה לכסות את ראשה]. עוד אפשר לומר שנכנס לחצרה וראה אותה כך בלי שנזהרה^[41].

אפילו אם נאמר שהשיער המוזכר כאן מקביל לאצבע מגולה [ולא לקול דיבורה], וא"כ יש כאן ראייה ששיער היוצא חוץ לצמתה מגולה, עדיין אין מכאן ראייה לגילוי שער זה באשת איש, שכן אפשר שמדובר על שיער של נשים שאינן חייבות בכיסוי ראש ועם כל זה שערן מוגדר כערוה, והיינו בתולה נידה או ארוסה [למ"ד שארוסה אינה חייבת בכיסוי ראש כמובא בסוגיית העוסקת בעניין זה] או אלמנה [לדעות הפוטורות אלמנה מכיסוי]. * או שבחצרה התירו לכתחילה לגלות את שיער הצמח משא"כ ברה"ר, וכמו שנכתוב לקמן. א"כ אין מכאן היתר לגילוי שיער היוצא חוץ לצמתה ברבים.

אולם באורחות חיים^[42] הובא דין הרשב"א בלשון שונה שכן כתב :

ואסור לקרות כנגד הערוה עד שיחזיר פניו ... וכל גוף האשה ערוה

(39) סי' ע"ה סע' ב'.

(40) שם ס"ק י'.

(41) ודומיא דב"ק דף מ"ח ע"א.

* הערה : או נכרית.

(42) הלכות ק"ש ס"ק ל"ו.

אפי' היא אשתו, אם רואה ממנו טפח מגולה לא יקרא כנגדה. אבל פניה וידיה ורגליה ושערה מחוץ לצמתה שאינו מתכסה אין חוששין להן מפני שהוא רגיל בהן, אבל אשה אחרת אסור להסתכל בהן. וכתב הר"ר טוביה בשם ר"ת דווקא להסתכל יהיה ערוה אבל לקרות כנגד שערה יהיה מותר שהרי מעשים בכל יום שאין נזהרין מלקרות כנגד שער הבתולות

האו"ח הביא את דברי הרשב"א המתיר לקרא כנגד אשתו אם רואה פניה ידיה ורגליה ושערה הוצא מחוץ לצמתה שאינו מתכסה. על כל אלו סיים האו"ח "אבל אשה אחרת אסור להסתכל בהן", ומבואר שישנה מציאות בה אשה מגלה שיער היוצא חוץ לצמתה גם בפני זרים ולכן הוצרך לאסר הסתכלות בו. אלא שכאן אי אפשר ליישב כפי שכתבנו לעיל בדברי הרשב"א שמדובר באשה שגלתה שערה באקראי או באשה פרוצה, שכן הארחות חיים ממשיך ומדמה שער זה לשער הבתולות, ובשער הבתולות הרגילות היא שהוא מגולה תמיד. מבואר א"כ בדבריו כי א"א רגילה לגלות שיער היוצא חוץ לצמתה ובשער זה יש איסור הסתכלות אך מותר לקרא ק"ש כנגדו. לפי זה יש כאן ראייה נגד דברי הצמח צדק.

אך עדיין ניתן לדחות בדרך האחרונה שהזכרנו לעיל על דברי הרשב"א, שדרכה של אשה לגלות שיער היוצא חוץ לצמתה בחצרה, אך לא ברה"ר, וכאן מדובר על ק"ש בפני שיער זה כאשר מבקר בחצר בו יש א"א המגלה שיער זה^[43].

גם אם לא נקבל יישובים אלו בדעת האו"ח, ונוכיח מדבריו שהוא מתיר לאשה לגלות את שערה היוצא חוץ לצמתה בפני זרים, אין זו ראייה שזוהי דעת הרשב"א.

גם מהריטב"א יש להוכיח שדין הצמח עוסק בגילוי בפני אשתו. בברכות ציטט הריטב"א את דברי הרשב"א בדין שיער היוצא חוץ לצמתה, ומצד שני במסכת שבת הביא גם את פירושו של רש"י בעניין כליא פרוחי ובמחט שאינה נקובה ובשני

43) לכאורה היה ניתן לומר כי אין כל קושיא מדברי האורחות חיים, שכן אפשר לומר כי לדעתו גם בתולות חייבות לכסות את שערן, וא"כ שער היוצא חוץ לצמתה מקביל לשער הבתולות ושניהם חייבים בכיסוי. אך נראה כי אי אפשר לומר כן בארחות חיים, שכן השיטה הסוברת כי שער הבתולות חייב בכיסוי, מבינה כי מה שאמרו בגמ' "שער באשה ערוה" הוא רק לגבי איסור הסתכלות, אך אין איסור ק"ש בפני שער האשה המגולה [והוכיחו כן מהא דרגילים לקרא כנגד שער ראש הבתולות המגולה באיסור]. לפי שיטה זו מותר לקרא ק"ש גם כנגד שער אשתו שרגילה לכסותו. אולם באורחות חיים לעיל מבואר שאסור לקרא ק"ש בפני שער אשתו המגולה, וכל ההיתר לקרא ק"ש כנגד שער אשתו הוא רק בשער היוצא חוץ לצמתה. הרי שלדעת האו"ח דין "שער באשה ערוה" נאמר לעניין ק"ש ולא רק לעניין איסור הסתכלות. וא"כ א"א לומר כי לדעתו האו"ח בתולה חייבת לכסות את ראשה ומותר לקרא כנגד שערה משום שאין איסור ק"ש כנגד שער מגולה. וממילא ע"כ האו"ח מתיר לבתולות לגלות ראשן וה"ה לשער היוצא חוץ לצמתה בשאר נשים.

אלא שלכאורה אם האו"ח סובר כי שער הבתולות מותר בגילוי אזי יש להעיר, מדוע צריך האו"ח להוכיח שמותר לקרא כנגד שער א"א היוצא מצמתה מכח ההיתר לקרא ק"ש בפני שער הבתולות, הרי שער הבתולות הוא מקום המגולה, וא"כ היה לו להוכיח מכך שקוראים כנגד פניה ידיה ורגליה של אשה, שהם המקומות המגולים? וצ"ל כי בשערה יש חידוש, שלמרות שבאופנים מסוימים הוא ערוה [עיקר השערות בא"א], היה מקום לומר שנאסור לקרא ק"ש כנגדו גם באופן שדרכו להיות מגולה, ולכן נדרש האו"ח להוכיח כי ה"שער" של הבתולה אינו חייב בכיסוי.

המקומות כתב שפירוש רש"י הוא העיקר. לפי זה ברור שמבין שכל ההיתר לקרוא ק"ש בפני שיער היוצא מן הצמה הוא לבעל בפני אשתו ולא בפני א"א^[44].

כן הבין גם החת"ס^[45] ברשב"א.

ה. הבנת הרמ"א ברשב"א

בהלכות ק"ש הביא הרמ"א^[46] את דברי הרשב"א שכתב כי מותר לקרא כנגד שערות הנשים "שרגילין לצאת חוץ לצמתן". מוכח א"כ כי הרמ"א הבין שהרשב"א סובר כי הנשים רגילות לגלות שער היוצא חוץ לצמתן והיינו שלדעתו הרשב"א סובר כי גם בא"א שער היוצא חוץ לצמתה מותר בגילוי. כנראה את תחילת דברי הרשב"א "ואוקימנא באשתו ובק"ש" הבין הרמ"א כציטוט של הגמ', וממילא בגמ' ניתן לפרש בשני אופנים: או כפשוטו, [רק באשתו צריך טפח, אך בא"א אפי' בפחות מטפח], או גם באשתו וגם בא"א דווקא בטפח אסור. הרמ"א נקט את האפשרות השנייה, שהרשב"א הבין שתירוצן הגמ' מיירי גם בא"א. הסיבה שהרמ"א הבין כך ברשב"א היא כנראה מתוך מה שכתב הרשב"א "ואפילו לגבי בעלה", והיינו שרב חסדא מחדש שבין לגבי א"א ובין לגבי בעלה שוק באשה ערוה ודין אשתו וא"א שווה לעניין ערוה. לפי"ז מה שכתב הרשב"א בהמשך דבריו ששיער היוצא מחוץ לצמתה אין בו חשש, הוא בין באשתו ובין בא"א.

אך עדיין יש להבין כיצד יסביר הרמ"א את סיוס דברי הרשב"א שכתב: "אבל באשה אחרת אסור להסתכל וכו' " ומשמע שעד כאן דן הרשב"א באשתו ולא בא"א? צריך לומר שהרמ"א הבין שהרשב"א חשש שלאור דבריו, שמותר לקרוא ק"ש בפני שיער היוצא חוץ לצמתה, יבואו להתיר גם הסתכלות בהתבוננות במקומות אלה, ולכן כתב שדווקא באשתו שיער זה אינו ערוה לא לעניין ק"ש ולא לעניין הסתכלות, אולם בא"א כל הנ"מ היא לעניין ק"ש אך לעניין הסתכלות אסור, וכמו באצבע קטנה של אשה.

אולם יותר נראה ליישב שהרמ"א לא ראה את דברי הרשב"א במקורם אלא רק דרך הב"י, וכן מבואר בד"מ. המשך דברי הרשב"א שכתב "ובאשה אחרת אסור להסתכל בשום מקום" לא היו כלל בפניו, שהרי הב"י לא העתיק משפט זה, ולכן הבין בתחילת דברי הרשב"א שמיירי בין באשתו ובין בא"א.

ו. הבנת הרשב"א לאור דעתו בחיוב כיסוי הראש בבית

לפי כמה ראשונים^[47], תירוצן הגמרא "אלא באשתו ולק"ש" נכון גם לגבי דין שער

(44) אולם אפשר לדחוק בדבריו ולומר שהא דכיסתה כל ראשה ע"י המחט והכליא פירוהי הוא רק במקום שנהגו, אך אין בזה חובה מעקה"ד. ואמנם ברש"י א"א לומר כן שהרי כתב בהדיא ששיער זה מוגדר כערוה, אך בריטב"א שלא כתב כן אפשר ליישב כך.

(45) שו"ת או"ח סי' ל"ו.

(46) סימן ע"ה סעיף ב'.

(47) הובאו בבית יוסף ריש סימן ע"ה.

באשה ערווה. מהסבר זה עולה שאסור לבעל לקרא ק"ש כנגד שיער המגולה באשתו. על מסקנא זו קשה מדברי הראשונים בדין כיסוי ראש של אשה בביתה. שיטת התוס', רש"י והריטב"א היא שאשה רשאית ללכת בביתה בגילוי ראש לגמרי. כל חיוב כיסוי הראש לדעתם נאמר רק במעבר ממבוי למבוי או ביציאה לשוק.

הרשב"א בחידושו למס' כתובות [הנדפס מחדש] נקט כשיטת התוס' וסיעתו, שאשה רשאית ללכת בביתה בגילוי ראש. לפי זה יש להבין מדוע אסר הרשב"א לבעל לקרוא ק"ש בפני שיערה של אשתו, הרי רגיל הוא בגילוי שיערה ולא שייך בשיער זה דין לא יראה כך ערוות דבר? שהרי באופן פשוט מדובר כאן באדם שקורא ק"ש בביתו שכן הדרך לקרוא ק"ש בבית^[48].

ישוב לקושי זה מצאנו בדברי היד אפרים^[49], לפי דעתו דין ערווה לעניין ק"ש אינו תלוי בשיער אותו מגלה אשה בביתה, אלא בשיער אותו רגילה אשה לגלות בשוק. העובדה שדרך האשה לכסות את שיערה בשוק גורמת לבעל להרהר בשיער זה אע"פ שבבית שיער זה מגולה הוא.

הרשב"א שהבאנו לעיל כתב שאין בעיה בק"ש בפני שיער היוצא חוץ לצמתה. גם אם נאמר שדין זה מתייחס לשער אשתו שיוצא חוץ לצמתה, יש ללמוד מכאן כי מותר לאשה לגלות שער זה ברבים. שהרי לפי דברי היד אפרים שער אשתו שאסור בגילוי ברבים הוא ערוה לעניין ק"ש, וא"כ מוכרחים אנו לומר כי מותר לקרא בפני שער היוצא חוץ לצמתה משום ששיער זה מותר בגילוי ברבים. מסקנא זו עומדת בניגוד להבנת הצמח צדק הסובר כי אסור לאשה לגלות שער היוצא חוץ לצמתה ברבים.

אולם אין הכרח בכל זה לדחות את דברי הצמח צדק. ראשית, אף אם נלך בדרכו של היד אפרים בהגדרת ערוה, ובנוסף נסביר ברשב"א כצ"צ שאוסר לאשה לגלות שיער מחוץ לצמתה ברבים, אפשר להסביר מדוע התיר הרשב"א לקרא ק"ש בפני שער אשתו היוצא חוץ לצמתה. לדעת הבבלי בהליכה מחצר לחצר חייבת האשה לפחות בכיסוי של קלתה, וכ"כ הרשב"א שהביא את חלוקת הירושלמי על הבבלי וסובר כי חצר שהרבים בוקעים בה דינה כמבוי ובשניהם די בקלתה. לאור זאת יש לומר, שכשם שבמקומות אלה הסתפקו חז"ל בקלתה ולא הצריכו כיסוי גמור, גם שיער היוצא מחוץ לצמתן התירו במקומות אלה, ורשאית אשה לצאת ממבוי למבוי וכן בחצר שרבים בוקעים בה בקלתה באופן ששיער יוצא חוץ לצמתה, משא"כ ברה"ר שלא הותר שם ללכת עם קלתה וממילא גם שיער היוצא חוץ לצמתה חייב בכיסוי. הגדרת השיער בו יש הרהור אינו השיער שרגילה לכסות ברה"ר דווקא, אלא השיער שרגילה לכסות במצב הביניים - במבוי או בחצר שבוקעים בה רבים. כיון שבמקומות אלה רגילה אשה לגלות שיער היוצא חוץ לצמתה, אין בו הרהור ושירי לבעלה לקרוא ק"ש כנגדו [במקומות שהותרו לגלות]. לפי זה נשארנו עם מסקנת הצמח צדק שדווקא לבעלה הותר לקרא בפני שיער היוצא חוץ לצמתה, כיון שרגילה לצאת כן לחצר שרבים

[48] וכמו שכתב היד אפרים בסי' ע"ה על המג"א ס"ק ג'

[49] אור"ח סימן ע"ה על המג"א ס"ק ג', הובאו דבריו גם בכה"ל שם ד"ה "מחוץ לצמתן".

בוקעים בה, אך לשאר אנשים אין היתר שכן בשוק אינה מגלה אפי' שיער זה^[50].

שנית, דברי היד אפרים טעונים הבנה: מדוע הרהור הבעל תלוי באופן בו מכסה את שיערה ברה"ר, הרי בפניו- שיער זה הוא מגולה וממילא רגיל בו ואינו מהרהר? ועוד, שמדקדוק לשון הרשב"א נראה שהמרכיב הקובע לעניין הרהור אינו האופן בו יוצאת לשוק, אלא הרגילות של הקורא בפני מקום זה, שכן הרשב"א כתב שהטעם לכך שאין הרהור בשיער היוצא חוץ לצמתה הוא "מפני שהוא רגיל בהן ולא טריד" והיינו שהרגילות של הקורא ק"ש בראיית מקום זה היא הקובעת אם יהיה הרהור או לאו.

את הקושיא, מדוע הרשב"א אוסר לקרא ק"ש בפני שער אשתו למרות שמותר לה לגלות שער זה בביתה, אפשר ליישב באופן אחר. לקמן נוכיח מלשון הריטב"א, הט"ז והפרישה, כי גם למתירים ללכת בגילוי ראש בחצרה ובביתה זהו שלא בפני זרים^[51], אך כשיש זרים בבית- חייבת האשה בכיסוי ראשה, וכ"כ גם באג"מ^[52]. ממילא רוב הזמן שיער האשה מכוסה אפילו בפני בעלה שהרי נכנסים בני משפחה, כגון חתנים וגיסים ומחותנים וכו' (ויש סוברים כי אפילו בפני בניה הגדולים צריכה לכסות) וכ"ש זרים, וממילא אפילו לבעלה יש הרהור בשערה שכן אינו רגיל בו, משא"כ ביוצא מחוץ לצמתן, בזה הולכת מגולה תמיד בחצרה ובביתה אפילו בפני זרים, ועל זה כתב הרשב"א שאין לבעלה הרהור בשיער זה, אולם לגבי אחרים יש הרהור בשיער זה שכן בשוק יוצאת כשכל שיערה מכוסה, ואין הם רגילים לראות נשים בביתן מגולות צמה. חילוק מעין זה כתב מהר"י הלוי, אחי הט"ז^[53], שאמנם סובר כי מותר לאשה לגלות שיער בבית אך עם כל זה "בביתם מכסות ראשן ע"פ הרוב" ועל פי זה הסיק "ומשום הכי איכא הרהור כשקורא ק"ש נגדן", הרי שאפי' שמותרת לגלות שיערה, כיון שבפועל מכסה אותו- שייך בו הרהור. ואין בזה תימא שבבית מכסה ראשה באופן שונה ממה שמכסה בשוק^[54]. וכן מצאתי במאירי שנקט כדברי הרשב"א בכרכות בעניין ק"ש כנגד שיער היוצא מצמתה וגם בכתובות נקט כשיטתו שמותר לאשה לגלות ראשה בביתה, אולם סיים בכתובות שם :

ובחצירה מיהא אע"פ שהדבר מגונה אין כאן אפילו משום דת יהודית
אף בפירוע הגמור

(50) לכאורה יש לשאול, במה שונה בעלה משאר אנשים, הרי במבוי גם לבעלה וגם לשאר אנשים מותר לראות שער היוצא חוץ לצמתה, וברה"ר אף אחד לא יראה שער היוצא חוץ לצמתה? וי"ל משני כיוונים, ראשית, שאר אדם אינו רגיל לעולם לראות שיערה כולו, לכן גם אם חלק משערה מגולה בחצר, הוא מעורר הרהור, משום שברה"ר הוא מכוסה. מה שאין כן בבעלה, שרגיל לראות שיערה כולו מגולה, אזי למרות שלגבי רב שיערה יש לו הרהור [שכן אינו מגולה בחצר], לגבי שער שיש מציאות שתגלה אותו ברבים – בחצר – אין לו הרהור. שנית, הבעל נפגש פעמים רבות יותר עם המציאות ששיער היוצא חוץ לצמתה מגולה – גם בחצר וגם בבית, אך שאר אדם אינו מצוי בבית, וא"כ הוא רואה אותה לעיתים בחצר ולעיתים ברה"ר ועל כן שער זה מהווה ערוה לגביו, שכן אינו רגיל בו כ"כ.

(51) ומה שכתב הרשב"א בכתובות "דאין אשה נזהרת בחצירה" זה כשכרו לה שאין שם זרים.

(52) יו"ד חלק ב סימן ע"ח.

(53) בסימן י"ט.

(54) מצינו חלוקה דומה בבבלי בין מבוי לשוק כאשר בחצר דרך מבוי די בקלתה ואילו בשוק צריך כיסוי גמור, וכן לשיטות המחייבות קלתה בחצר, מ"מ כשיוצאת לשוק צריכה כיסוי גמור.

הרי שאע"פ ששרי לגלות שעה בחצרה מ"מ משום דבר מגונה צריכה לכסות שעה. הריטב"א הביא את דברי הרשב"א המתיר ק"ש בפני שער היוצא חוץ לצמתה, כמו כן במסכת שבת הביא את פי' רש"י^[55] הסובר כי אסור לאשה לגלות אפילו מעט שער היוצא חוץ לצמתה. לפי זה דברי הרשב"א מתייחסים לשער אשתו וגם בשער זה התיר הרשב"א לקרא רק בפני שער היוצא חוץ לצמתה ולא בפני כל שעה. מאידך בחידושי הריטב"א על מסכת כתובות^[56] כתב "שרובן הולכות בחצרן בפירוע ראש כיון שאין שם רואים", מבואר כי אשה רגילה לגלות שעה בחצר, וכ"ש בבית וא"כ קשה כפי שהקשנו לעיל בשיטת הרשב"א, מדוע אסור לקרא ק"ש בפני שער אשתו, הרי שער זה מגולה גם בחצר?

גם את דבריו אפשר לתרץ כפי שתירצנו ברשב"א, שכל ההיתר לגלות שעה בחצר הוא רק בפני בעלה ולא בפני זרים^[57] וא"כ גם לבעל יש הרהור בשער זה.

עוד אפשר לדייק בדבריו שכתב ש"רובן" רגילות לגלות שערן בחצר, ומבואר כי יש מיעוט נשים שרגילות לכסות שערן גם בחצר, ממילא אפשר לומר כי מה שכתב בברכות שאסור לקרא בפני שער אשתו, הוא דווקא באשה הרגילה לכסות שעה בחצר, ולגבי נשים אלו, אכן מותר לקרא בפני שער היוצא חוץ לצמתן משום ששער זה הוא אכן מגולה בביתן, כמו שכתבנו לעיל^[58].

4. תשובת המהר"ם אלשקר

א. תקציר תשובת המהר"ם אלשקר

בשו"ת מהר"ם אלשקר^[59] נשאל בענין גילוי חלק משערות הראש וז"ל השאלה ותורף התשובה :

שאלה שאלת ממני הידיד אם יש לחוש לאלו הנשים שנהגו לגלות שערן מחוץ לצמתן להתנאות בו לפי מה ששמענו מי שהורה ואמר כי שקר נחלו אמותינו הנוהגות לגלותו כי הוא איסור גמור וכפי' אמרו ז"ל שער באשה ערוה ולכן ראוי להוכיחן ולהזהירן שלא לגלותו.

תשובה איברא דאין בית מיחוש לאותו שער כלל כיון שנהגו לגלותו ואפילו לק"ש. וההיא דשער באשה ערוה לא מיירי אלא בשער שדרך האשה לכסותו דומיא דטפח והכי איתא בגמרא... אמר רב ששת שער באשה ערוה... אשתכח השתא דלדברי כולם אין באותו שער שום

(55) דף ע"ב.

(56) דף ע"ב ע"ב.

(57) ובדבריו יש אפי' סיוע למש"כ שמגלה שעה בביתה רק בפני בעלה ולא בפני זרים, שכן כתב 'כיון שאין שם רואין' משמע שאם יש רואין אינה מגלה שעה.

(58) ע' באורחות חיים הלכות כתובות ל"ג שהעתיק לשון הרמב"ם בהלכות אישות פרק כ"ד ואם נדייק בו כפי שדייק הב"ח ברמב"ם כי במבוי אינה עוברת על דת אבל אסור ללא כיסוי גמור ובחצר מותר במטפחת ובהלכות ק"ש ס"ק ל"ו הביא את ההתר של שער היוצא מחוץ לצמתן בהכרח צ"ל כי גם האוסרים ומחייבים ללכת בחצר במטפחת הרי שהתירו שער היוצא מחוץ לצמתן.

(59) סימן ל"ה.

חשש איסור כלל דמאן דמוקים להו באשת איש אנן לאו באשת איש עסיקין ומאן דמוקים לה באשתו לא נאסר אלא לק"ש ודבר שדרכו להיות מכוסה דמקפיד עליה ואתי לידי הרהור. אבל דבר שדרכו להיות מגולה דלבו גס ביה מותר ואפי' לק"ש כדפרישית וכן כתבו המפרשים ז"ל וכן כתב רבי אבי"ה ז"ל כל אלו שהזכרנו לערוה דוקא בדבר שאי' רגילות להגלות אבל בתולה הרגילה בגילוי השער לא חיישין דליכא הרהור ע"כ. וכן הסכים בעל המרדכי והרא"ש ז"ל והכל כפי המנהגות והמקומו'. וכתב הרשב"א ז"ל בחדושי בברכות זה לשונו והא דאמר רבי יצחק טפח באשה ערוה ואוקימנא באשתו לק"ש פי' הראב"ד ז"ל דאיפשר במקום צנוע שבה ועלה קאתי רב חסדא למימר דשוק מקום צנוע וערוה הוא אפי' לגבי בעלה אף על פי שאינו מקום צנוע באיש. אבל פניה ידיה ורגליה וקול דברה שאינו זמר ושערה חוץ לצמתה שאינו מתכסה אין חוששין להם מפני שהוא רגיל בהם ולא טריד ובאשה אחרת אסור להסתכל אפילו באצבע קטנה ובשערה ע"כ. וכן נמי כתב בעל אורחות חיים אבל פניה ידיה ורגליה ושערה מחוץ לצמתה שאינו מתכסה אין חוששין להם מפני שהוא רגיל בהן.

ב. האם המהר"ם דיבר על א"א או על אשתו?

הצמח צדק^[60] הביין בדבריו שמתיר לאשה לגלות חלק משער ראשה בשוק, ועל כך יצא קצפו כנגד המהר"ם אלאשקר, אך לענ"ד מדברי המהר"ם מבואר שאינו מתיר אלא באשה לפני בעלה, ואינו מתיר לכל אשה לגלות חלק משער ראשה ברבים.

המהר"ם בתשובתו מתייחס למח' הראשונים בדין שיער באשה ערוה, האם נאמר לעניין ק"ש, ואפי' באשתו, או שמדובר כאן על הסתכלות בא"א. ע"ז כתב שבין לפי א' ובין לפי ב' אין מכאן ראייה לאיסור גילוי שער היוצא מצמתה וז"ל :

אשתכח השתא דלדברי כולם אין באותו שער שום חשש איסור כלל דמאן דמוקים להו באשת איש אנן לאו באשת איש עסיקין ומאן דמוקים לה באשתו לא נאסר אלא לק"ש ודבר שדרכו להיות מכוסה דמקפיד עליה ואתי לידי הרהור. אבל דבר שדרכו להיות מגולה דלבו גס ביה מותר ואפי' לק"ש כדפרישית

המהר"ם אומר שהוא אינו עוסק בגילוי שיער שחוף לצמתה בא"א אלא דווקא בגילוי שיער זה באשה לבעלה, וזו ראייה למה שכתבנו.

לכאורה היה ניתן לדחות ראייה זו ולומר שמה שכתב המהר"ם "לאו בא"א עסיקין", אין כוונתו לחובת כיסוי שערה של א"א אלא לאיסור להסתכל בשערה המגולה של א"א, שהרי כאן מתייחס לדברי האומרים כי מה שאמרה הגמ' "שער באשה ערוה" מתייחס לאיסור הסתכלות בא"א, ועל זה כתב כי אנו לא עוסקים במציאות זו. והיינו שהמהר"ם אומר שאינו עוסק באיסור הסתכלות בא"א, וא"כ עדין יתכן לומר שעוסק

(60) שו"ת חאה"ע סי' קל"ט, חידושי הש"ס פ"ג דברכות ד"ה ע"א.

בחובת הכיסוי שערה של א"א [ומתיר להוציא שער חוץ לצמתה] ולא עוסק דווקא באשתו [כמו שדייקנו מדבריו].

אולם מאידך נראה כי פשט דבריו מורים יותר שכלל אינו עוסק בא"א. שהרי המהר"ם לא כתב שהוא אינו עוסק בחובת כיסוי הראש, אלא כתב שהוא אינו עוסק "באשת איש", ומשמע שכל דבריו נסובים דווקא על אשתו ולא על א"א^[61].

ממקומות נוספים בלשונו של המהר"ם אלשקר יש ללמוד שלא בא להתיר לאשה לצאת לרה"ר בגילוי מעט משערה, שכן זה לשונו שם בהמשך התשובה :

ובוא ונצווח על אלו האוסרים אותו שער לאשה בתוך ביתה מההיא דשער באשה ערוה בבלי דעת באיזה שער אמרו

מבואר בדבריו שמתיר רק לאשה בתוך ביתה. כך גם עולה ממה שכתב בסיום תשובתו: וכמה וכמה דברים הקלו רבותינו ז"ל כדי שלא תתגנה האשה על בעלה

גם כאן משמע קצת שכל טעם ההיתר הוא שלא תתגנה על בעלה וא"כ כל זה כשהיא בתוך ביתה^[62].

המהר"ם מביא את לשון הרשב"א בברכות ולומד ממנו שמנהג הנשים לגלות שיער היוצא חוץ לצמתה. לאור מה שאמרנו לעיל, שהרשב"א עוסק באשתו, ראיית המהר"ם מובנת, אולם בשו"ת צ"צ הכין שהמהר"ם בא להתיר לאשה לגלות שיער שחוץ לצמתה ברבים ולכן תמה שלזה אין כל ראייה מן הרשב"א, אך לפי מה שכתבנו שמהר"ם עוסק באשתו, אתי שפיר.

בהמשך דבריו מוכיח המהר"ם גם מדברי האורחות חיים^[63] בדין השיער היוצא מהצומת. המהר"ם שם מצטט רק את לשון האורחות חיים בעניין ההיתר לבעלה לקרוא ק"ש כנגד שיער זה וז"ל האו"ח המובאים בדבריו:

אבל פניה וידיה ורגליה ושערה מחוץ לצמתה שאינו מתכסה אין חוששין בהם מפני שהוא רגיל בהם

קטע זה ודאי עוסק בשערה של אשתו, וכמבואר בדברינו לעיל, ושוב ראייה שהמהר"ם

(61) בהמשך התשובה מתייחס המהר"ם לסוברים כי אסור לאשה לגלות שער זה, בכיבוד דעתם כתב "ואי לא איירו אלא באשת איש ובמסתכל ומתכוין ליהנות, אטו בא"א וברשיעי עסקינן" לכאורה מבואר מכאן כי מה שכתב לפני כן כי אינו עוסק ב"אשת איש", כוונתו להסתכל באשת איש ולא לחיוב כיסוי הראש באשת איש. אולם המעיין יראה שלא כך פירוש דבריו, שהרי לכאורה דבריו כאן טעונים הבנה, כיצד העלה אפשרות כי האוסרים מדברים על הסתכלות בא"א, הרי בשאלה מבואר כי הם באו רק לחייב כיסוי הראש וכלל לא התייחסו לשאלה אם מותר להסתכל בשערה? ממילא מוכרחים אנו לומר כי כוונתו היא שכיון שאסור להסתכל על שער זה בכוונה ליהנות, היה מקום לומר כי נאסור על האשה לגלות שער זה שמה אנשים רעים הבאים לביתה יבואו לידי כך שיסתכלו בה כדי ליהנות [וחשש זה קיים דווקא בשער ולא בידיה וכד', כיון שהוא ממקומות היופי]. א"כ גם כאן כוונתו לחובת כיסוי הראש ולא לאיסור הסתכלות בשערה, ושוב מוכח שהמהר"ם אינו עוסק בא"א אלא באשתו.

(62) וכן מצאתי במאמר של הרב משה לוי זצ"ל בחוברת אור תורה [שבט תשמ"ח חוב' ה'] כתב ג"כ שהמהר"ם דבר על אשתו ולא על א"א.

(63) הלכות ק"ש סי' ל"ו.

מדבר רק על שיער אשתו. ועוד, שאם כוונת המהר"ם על גילוי שיער בא"א, יותר היה לו להביא את המשך דברי האו"ח שאסר להסתכל בשיער זה בא"א, ומדויק שדרכה של אשה לגלות שיער זה בפני זרים, וכמו שכתבנו לעיל. מהא דהשמיט משפט זה מדברי הארחות חיים מבואר שאין כוונתו להוכיח דבר על א"א אלא על אשתו בלבד.

אמנם המ"א^[64] ומ"ב^[65] הבינו במהר"ם שמתיר גם לא"א לצאת כן לרה"ר כמבואר בדבריהם, אולם מצאתי במאמר של הרב משה לוי זצ"ל^[66] שכתב שהמ"א לא ראה את דברי המהר"ם במקורם אלא רק ראה קיצור דברים דרך הכנה"ג, וכיון שהמ"א סובר שאשה רשאית ללכת בתוך ביתה ללא כיסוי ראש [כמו שכתב שם] הבין שהמהר"ם מתיר לצאת כן לרה"ר, וממילא נמשך אחריו המ"ב וכתב גם הוא כן. לאור דברי המהר"ם המפורשים נראה שהכנה זו אינה נכונה והמהר"ם לא התיר לצאת כן לרה"ר אלא לגלות שיער שחוץ לצמתה בפני בעלה בלבד.

יש להעיר שלפי פירוש זה במהר"ם מוכרחים לומר שהמהר"ם סובר שאשה חייבת בבית בכיסוי ראש מלא, דאל"כ אין זה מובן מדוע צריך להאריך ולהוכיח ששיער היוצא חוץ לצמתה מותר בגילוי, הרי בבית אין כל צורך בכיסוי ראש ויכולה לגלות את כל שיערה? ❖

ג. המהר"ם מסתמך על מנהג קדום

המהר"ם בתשובתו מאריך להביא ראיות להתיר גילוי השיער. בדבריו הוא מעיד מה מגמתו בראיות אלו וז"ל :

והעידו שנהגו לגלותו ובודאי כי כן היו נוהגות בנות ישראל בימי חכמי
המשנה והתלמוד ז"ל ואיפש' דאפילו בעודן על אדמתן בזמן שבית
המקדש קיים

בכדי להתיר גלוי שיער היוצא חוץ לצמה נדרש המהר"ם להוכיח שכן הוא המנהג מזמן קדום, מימי חכמי המשנה ואפי' מזמן שבית המקדש קיים. המהר"ם לא הסתפק בכך שבמקום מסויים נוהגות הנשים לגלות שיער מסויים, דווקא אם כך היה המנהג מזמן קדום אז יש להתיר לגלות שיער זה, שכן אז יש לומר שמעולם לא קיבלו עליהן בנות ישראל חיוב לכסות שיער היוצא חוץ לצמתה. הטעם שהיתר זה תלוי במנהג הוא

(64) סימן ע"ה ס"ק ד'.

(65) סי' ע"ה בה"ל ד"ה 'חוץ לצמתה'.

(66) אור תורה שבט תשמ"ח [חוברת ה'].

❖ הערת הרב אורי כהן : נלע"ד מנוסח השאלה שהמדובר בשער שהנשים "מגלות להתנאות בו", ואע"פ שבתשובה משמע שמדובר בשער שיוצא מעצמו, וכן משמע שמדובר בק"ש של בעלה, מ"מ מתחילת התשובה משמע בפירוש א. שהכוונה למה שמוציאה כוונה. ב. שהכוונה לגילוי שער בפני זרים. שהרי אם מדובר ביחס לק"ש צריך להזהיר את הגברים שלא יקראו ק"ש בפני הערה.

תשובה : לגבי הנקודה הראשונה גם אנחנו הסקנו כי המהר"ם מדבר על גילוי שער בכוונת תחילה כדי להתנאות. אולם לגבי הנקודה השנייה אכן כך הבינו המגן אבהם והצדק צדק אולם לקמן הערנו על דבריהם והסקנו כי המהר"ם מדבר על אופן שעושה זאת כדי להתנאות בפני בעלה דווקא, ולעולם בפני זרים אסור לגלות שער זה.

כמו שכתבנו לעיל, שמצד דת משה היה סגי בקלתה שכיסתה את כל הראש אך הניחה שיער חוץ לצומת, אלא שבנות ישראל החמירו על עצמן ולא הסתפקו בכיסוי זה, וחומר זה הוא דת יהודית. ממילא עלינו לבדוק מה היה כלול בקבלה זו, וודאי שכאן יש מקום להתפשטות המנהג. עיקרון זה שכתבנו נכון בין להבנת המג"א [שהמהר"ם עוסק בא"א] ובין להבנתנו [שהמהר"ם עוסק רק באשתו].

מדברי הרשב"א שהובאו לעיל הוכיח המהר"ם שכן היה המנהג בזמן חכמי התלמוד, אולם הוא אינו מסתפק בזה ומוסיף להביא ראיה שכן היה המנהג גם בזמן ביהמ"ק. לשם כך מביא את האמור בפרק חזקת הבתים^[67] בעניין זכר לחורבן וז"ל:

דאמרינן התם עושה אשה כל תכשיטיה ומשיירת דבר מועט. מאי היא רב אמר בת צדעא שני' אם אשכחך ירושלם וגומי' ופירש בעל הערוך ז"ל דכתיב בתשובות כשהאשה קולעת שיערה משיירת ממנו דבר מועט בין אזניה לפדחתה כנגד צדעתה ומביאה סיד טרוף כשהוא חבוט וטחה אותו שער ואינה קולעת אותו אלא מטילה כנגד פניה זה עושה בת עניים. אבל עשירה שורקתו בבשמים ובשמן טוב כדי שיתחברו שערות זו בזו ולא תהיה כאבלות ויתיפו ע"כ. וזה המנהג בעצמו הוא מנהג הנשים היום שהאשה קולעת כל שיערה ומשיירת שער הצדעים יורד על פניה והוא הנקרא בלשון חכמים בת צידעא כמו שנתבאר ונוהגות גם כן לשרוק אותו בבשמים ושמן הטוב כעשירות של אותו הזמן אף על גב דלא חזי למיעבד הכי זכר לחורבן הבית כדאיתא התם.

על ראייה זו הקשה הצמח צדק, שהרי הראשונים חולקים על פירוש זה של הערוך^[68] ולדבריהם אין ראייה שהיו רגילות הנשים לגלות את שערן. בנוסף לכך מדברי רש"י בשבת בעניין מחט שאינה נקובה וכן בעניין כליא פירוחי, מבואר שאף בשערות קטנות היוצאות מהסבכה, דרך האשה לאוגרן במחט מתחת לשבכה- הרי שהיו מקפידות אפילו על גילוי מעט משערן.

נראה שאת קושייתו מדברי רש"י יש ליישב כך. הערוך דיבר על שיער הנמצא "בין אזניה לפדחתה כנגד צדעתה" וגם המהר"ם מדבר על "שער הצדעים יורד על פניה והוא הנקרא בלשון חכמים בת צידעא" ובפשטות כוונתו כדברי הערוך לשיער שבין האוזן לפדחת. כנראה כוונתו כאן לחלק הנמצא תחת הרקה בצד הראש וכמו מקום

[67] דף ס' ע"ב.

[68] ז"ל הצמח צדק שם "דהרשב"ם במקומו ס"פ חז"ה (ד"ס ע"ב) פי' להסיר שיער דק וכן פרש"י בשבת פרק המוציא יין (ד"פ ע"ב) וצדעא פי' להשכיב שער הצדעים ולעולם י"ל שהיה מכוסה וגם לפרש"י בנזיר (ד"ג ע"א) שמקפל השער כדי להעמיד על גבן כפה שבראשה. אם כן המכוון אינו כלל לגלות השער ח"ו כ"א להפך שלא יפול השער שבאזן למטה יעו"ש. וכיון שעל הכפה יש עוד שבכה ותחתיה אסטמא כנ"ל ודאי י"ל שזה השער היה מכוסה. גם בערוך עצמו ערך אנדיפי פי' באופן אחר ענין בת צדעא וז"ל לסוף הפדחת סדין שלא יהיה שערות שיהא מצחן גדול עכ"ל. אם כן זהו אדרבה להפך להסיר השיער וכפי' רשב"ם.

הפיאות אצל הגברים [שגם הוא מוזכר בגמ' בלשון צדעה^[69]]. לפי דברי הערוך צריך לומר שכבר מדין תורה אין חיוב לכסות גם את שיער הצדעים, אולם משום דת יהודית הצריכו כיסוי כולל יותר^[70], אלא שגם בשלב זה לא כיסו את שיער הצדעים^[71].

לפי זה יש לומר שרש"י לא דיבר על שיער אותה שורה, וייתכן שמתיר לגלותה. רש"י התייחס לשיער הראש במקומות אחרים.

אמנם הצמח צדק בחידושו על מסכת ברכות נזהר מזה ולכן הביא את דברי רש"י על הגמ' בשבת^[72]:

צידעא – טנפילא, וסדין אותה, להשכיב השער. בת צידעה - למטה
הימנה להסיר שער דק והוא אנדיפי

והסביר הצמח צדק כי מה שמשכיבין את השיער בצדעים הוא כדי שלא יצאו פאות הראש חוץ לסבכה, ולמטה מן הצדעים היו מסירים אותו. לפי"ז אין שום ראייה ברש"י שיש שיער היוצא מחוץ לצומת, ומפורש שלא כמהר"ם. אך פירושו ברש"י אינו מוכרח ואפשר לומר שאכן היו משכיבות את שיער הצדעים אך מ"מ הוא היה מגולה.

גם את קושייתו מדברי שאר הראשונים שפירשו אחרת מפירוש הערוך יש ליישב ולומר, שאין כאן מחלוקת עקרונית, שלדעתם אסור לגלות את שיער הצדעים, אלא מחלוקת במנהג אותו נהגו זכר לאבילות, ולעולם כו"ע מודו שמותר לגלות את שיער הצדעים.

(69) ע"י בערוך שהביא את התרגום "והיתד תקועה ברקתו וסיכתא נעיצא בצדעיה" ועי' רש"י שבועות סוף דף ב' ע"ב "מקום חיבור הגולגולת עם הלחי וכן מקום הצדעים" וכן ברמב"ם ע"ז פי"ב ו' "ופאה זו שמניחים בצדע" או בדפוסים אחרים בצדעים. וכן ברש"י מכות כ' ע"א ד"ה "חייב על הראש, צידעה מכאן וצידעה מכאן מקום שלועזין טנפילא ושם נקרא פאה" ועיינתי באוצר הלעזים לרבי משה קטן שתרגם צדע – רקה. מכל זה ברור שכוונת הערוך למקום מסויים במקום הרקה וזו גם כוונת המהר"ם אלשקר.

(70) במהדורה הקודמת כתבנו כי לדעת הערוך אין צריך לכסות את כל השער אלא את רובו, ועל זה העיר לנו הרב אורי כהן ז"ל: תמהני מנין החלוקה בין רב למעט". הערתו נכונה, שכן גם אנו הערנו כך בהמשך על שיטת האגרות משה. אולם כוונתנו היתה כי לדעת הערוך צריך לכסות את כל השער [ולא רק את רובו] אלא שאת שער הצדעים מותר לגלות מדין תורה, שכן הוא לא שער "הראש" אלא שער "פאות הראש", ורק מדת יהודית נהגו לכסותו, על כן חובת הכיסוי בו תלויה במנהג. ומ"מ במהדורה הנוכחית ניסחנו את הדברים באופן מדוייק יותר.

(71) כן הבין גם החת"ס בתשובה חלק או"ח סי' ל"ו בדעת הערוך ז"ל "הערוך פי' שהי' רגילות שאותן שערות שיצאו בין און לפדחת שהוא בת צידעא, כי צידעא היינו רקתן שבשיר השירים כמ"ש רשב"ם [נראה שצ"ל: הערוך] שם, ובשיר השירים [ד' - ג'] כתיב כפלא הרמון רקתך מבעד לצמתך, פי' שגם הרקת יהי' לפני מהצמות, ואך בת צידעא הוא השורה שבין האון לפדחת ושם יצאה שורה א' ולא תהיה מקולעת אלא סד בסיד, וכתב מהר"ם אלשקר ז"ל שבזמנו עוברת על תיקון חז"ל ואתה שורה של שער אינה טופלת בסיד אלא בבשמים שאסרו חז"ל זכר לחורבן בהמ"ק ע"ש".

(72) דף פ' ע"ב.

5. דעת השו"ע והרמ"א בדין שער היוצא חוץ לצמתה

השו"ע^[73] העתיק את לשון הטור :

ושער של אשה שדרכה לכסותו אסור לקרות כנגדו אבל בתולות שדרכן לילך פרועות ראש מותר.

בסעיף זה יש ניגוד בין השיער אותו דרכה לכסות, וממילא יש איסור לקרא ק"ש כנגדו, לבין שיער אותו אין דרך לכסות, ולכן מותר לקרוא כנגדו. כדוגמא לשיער שאין דרך לכסות הביאו הטור והשו"ע את שערן של הבתולות הרגילות ללכת גלויות ראש. יש להבין מדוע לא הביאו כדוגמא את השיער היוצא חוץ לצמתן, [ולפלוג וליתני בדידיה שער של אשה שדרכה לכסותו אסור לקרות ושאינן דרכה לכסות מותר לקרות] ומדוע הוצרכו להביא דוגמא משיער הבתולות? קושיא זו אינה קשה על הטור, שכן הרא"ש לא הזכיר כלל את חילוקו של הרשב"א וייתכן שגם הטור לא ס"ל כן וממילא מובן מדוע לא הביאו, אולם בדעת השו"ע שהביא את הרשב"א בב"י יש להקשות מדוע לא הביאו גם בשו"ע.

בסעיף הקודם הביא השו"ע את דין טפח באשה ערוה, שם כתב השו"ע "אפילו היא אשתו" משמע שעוסק בין באשתו ובין בא"א. לפי"ז גם הסעיף הבא, העוסק בגילוי שיער ראשה של אשה, עוסק אפילו בסתם א"א. על פי זה אפשר לומר שהשו"ע הבין ברשב"א כהבנת הצמח צדק והחת"ס, שהרשב"א עוסק באשה בפני בעלה בלבד. כיון שסעיף זה עוסק בק"ש בפני שערה של א"א [כדמוכח מהסעיף הקודם] אין זה שייך להביא כאן דוגמא של שיער היוצא חוץ לצמתה שהוא היתר לבעל בלבד ולא לכל אדם, ולכן לא הזכיר המחבר דין זה. אולם אם נאמר שהב"י הבין ברשב"א שכל א"א רגילה לגלות שיער היוצא חוץ לצמתה, קשה מדוע הביא דוגמא של בתולות ולא דוגמא של שיער היוצא חוץ לצמתה? אפשר ליישב בדוחק שהשו"ע העתיק את לשון הטור ולכן נקט דווקא דוגמא של בתולות.

גם אם נאמר שהשו"ע הבין ברשב"א שגם בא"א מותר לקרוא ק"ש בפני שיער היוצא חוץ לצמתה [ולא כשיטת הצ"צ] אפשר ליישב את הקושי, שכן הצמח צדק הוכיח מדברי השו"ע בסימן ש"ג שנראה שהשו"ע סובר כדעת רש"י בדין כליא פירוחי ורגילה אשה לכסות גם את השיער היוצא מחוץ לצמתן כיון שהוא ערוה, וכפי שכתב בעניין מחט "והאי מחט נמי לצניעות דשער באשה ערוה ולא מחויא" ומסקנא זו סותרת את ההיתר לגלות שיער היוצא מחוץ לצמתה, וממילא כיון שהשו"ע אינו סובר כחידושו של הרשב"א מובן מדוע לא הזכירו בשו"ע.

לכן נ"ל שיש ראייה מהשו"ע לכך שאין היתר לאשה לגלות שיער היוצא חוץ לצמתה כלל ולכן נקט כדוגמא לשיער שמותר לקרות כנגדו את שיער הבתולות ולא שיער אשת איש היוצא מחוץ לצמתה.

הרמ"א נקט כדברי הרשב"א, וכתב :

וה"ה השערות של נשים שרגילין לצאת מחוץ לצמתן

בפשטות התיר אף בא"א, וכמן שכתבנו לעיל שהרמ"א הבין שהרשב"א עוסק אף בא"א. גם הא"ר כתב כי משמע מסתימת הפוסקים שגם בא"א שרי לקרוא ק"ש כנגד שיער היוצא חוץ לצמתה, והביאו הבה"ל, ודלא כחת"ס המחמיר בזה, וע' בצ"צ בחידושים שנדחק מאד בהסבר הרמ"א. אמנם לפי זה יש להעיר על הבנתנו בדברי השו"ע שהרי הרמ"א שהבין להתיר אפי' בא"א לא נקט לשון וי"א, ומשמע שמבין שכן הוא דעת השו"ע? אך אין זו ראייה שכן דרכו של הרמ"א פעמים רבות, שכשבא להוסיף דין שאינו מפורש בשו"ע נגדו אינו כותב וי"א.

החת"ס הביא את דברי הרשב"א והבין שהוא מדבר על בעל לאשתו ולא על א"א, וכתב שכן היא ההבנה הנכונה ברשב"א, אך צ"ע מדוע לא הזכיר את משמעות הרמ"א שמבין שהרשב"א מתיר גם בא"א בחוץ ולא רק בפני בעלה.

6. מה נכלל בשער היוצא חוץ לצמתה?

בין אם נאמר שהרשב"א התיר לגלות שער היוצא חוץ לצמתה דווקא בתוך ביתה, ובין אם נאמר שדן על גילוי שיער זה ברה"ר, עלינו לברר מהו אותו שיער היוצא מצמתה.

הבנה א' : מלשון הרשב"א שכתב "שאינו מתכסה" משמע שמדובר כאן על שערות שהצומת אינה מצליחה לתפוס (ולא שאין דרך לכסותם ככוונת תחילה). הרבה פעמים כאשר ישנן שערות קטנות הן בורחות מהצומת, וכמו שכתב רש"י בשבת^[74] :

כליא פרוחי לאחר קישוריה... יש שערות קטנות שיוצאין חוץ לקישוריה

וכן מצאתי באהל מועד^[75] שכתב גם הוא כלשון זהו :

ומעשים בכל יום שאנו קוראים כנגד שער הבתולות, ובשערה שחוץ לצמתה שאינו מתכסה אין חוששין משום שהוא רגיל באותו שער

ולעומת זאת כשדן לפני כן על טפח מגולה באשה התנסח בצורה שונה :

וטפח מגולה באשה במקום שדרכה לכסות

מכך שלגבי טפח באשה כתב 'דרכה לכסות' ולגבי השיער שינה וכתב 'אינו מתכסה' משמע כפי שהסברנו שאין אפשרות לכסותו.

זו גם כוונת הרמ"א שכתב "רגילים לצאת מחוץ לצמתן", היינו שאלו הן שערות הראש רק שפורחות והרמ"א לא כתב "נהגו לגלותו" כלשון המהר"ם, או 'שרגילים להוציא', אלא שרגילות לצאת, השערות רגילות לצאת מהצומת מעצמן. זו גם כוונת הרשב"א שכתב "שאינו מתכסה" היינו שא"א לכסותו ולא שאין דרך לכסותו. כך הבין ברשב"א גם החת"ס וז"ל :

מלבד כובע שעל ראשה עוד יש לה צמת בגד המצמצם השער שלא

(74) דף נו ע"ב.

(75) דרך ה' נתיב ה'.

יבצבצו לחוץ, ומ"מ אותן מעט שא"א לצמצם כ' רשב"א שהיוצאים מהצמות אינם ערוה לגבי בעל דרגיל בהן ומותר לקרות ק"ש כנגדן

המ"ב^[76] העתיק את דברי החת"ס על דברי הרמ"א, ויש לציין שאמנם החת"ס הבין שהרשב"א מדבר על גילוי שיער אשה בפני בעלה וברמ"א מבואר שמירי בא"א, ומ"מ אין סיבה לומר שהרמ"א אינו סובר כחת"ס בהבנה מהו השיער המוזכר ברשב"א.

עדיין לא ברור מהו אותו שיער היוצא חוץ לצומת. אפשר שמדובר על שערות קצרות שיוצאות חוץ לצומת [כפי שכתב רש"י בשבת^[77]], ואפשר שגוף השיער מכוסה אלא שמקום גידולו בלבד מגולה. כמו"כ לא ברור אם לכתחילה מכסה שערות אלו אלא שאח"כ מתגלות, או שלכתחילה אינה חוששת כלל לכסות שערות אלו. הסיבה ששיער זה מגולה בפני בעלה הוא בגלל שבנות ישראל לא קיבלו עליהן בדת יהודית לכתחילה לכסותן [מחמת הקושי לכסותן] או שקיבלו לנסות לכסות לכתחילה ואם התגלה אין בזה איסור.

הבנה ב' : הצמח צדק^[78] הבין אחרת את החיוב לכסות את השיער המוזכר ברשב"א. שם דייק מלשון הרשב"א שכתב "ושערה מחוץ לצמתה שאינו מתכסה" שכוונתו השיער הגדל מחוץ לצמתה. פירוש שהשבכה מכסה את כל שיער הראש וכמו שכתב רש"י בהסבר כליא פירוחי שמקפידה ששום שערה לא יצא מחוץ לצמתה. מה שחוץ לצומת הוא רק שיער הפנים [היינו שער הצומח בלחייה, אך הוא משתלב עם שער הראש], שדינו כשער הגבות וכו', והוא מקביל לפניה ידיה ורגליה. לפי זה קשה מדוע התיר הרשב"א לקרוא רק כנגד שיער זה באשתו, היה לו להתיר בכל אשה? אולם לפי הצמח צדק לא קשה, שכן לדעתו הרשב"א אוסר לקרוא גם בפני מקום המגולה באשה כאשר מסתכל עליה, וזאת מצד דיני איסור הסתכלות [כדין המסתכל באצבע קטנה]. לכן דווקא באשתו שייך להתיר לקרוא בפני מקום מגולה שבה. כמובן שפירוש זה דחוק מאד בלשון הרשב"א שכן מפשט דבריו נראה שמדובר על שער הראש שיצא חוץ לצמתה.

אמנם את לשון הרמ"א ששינה מלשון הרשב"א, וכתב "השערות של נשים שרגילים לצאת מחוץ לצמתן" מבין הצמח צדק שכוונתו לשערות הראש [ולא לשערות הפנים], וכפי שכתבנו לעיל, ומבין הצמח צדק שהרמ"א כתב שאין דרך לכסות שערות אלו. על זה טען הצמח צדק שאין כל משמעות בדברי הרשב"א להבנה זו, שאם אכן זו כוונתו, היה לו לומר 'שערה הרגיל לצאת מחוץ לצמתה', ועוד הקשה :

למה לו לומר 'שאינו מתכסה'? כשיוצא מחוץ לצמתה היינו שאינו מכוסה

אולם לפי מה שהסברנו לעיל את דברי הרמ"א, ששיער זה לא ניתן לכסותו, מובן מדוע נקט הרשב"א לשון 'אינו מתכסה' שכן רק מחמת הקושי לכסותו אין הוא מכוסה.

(76) ס"ק י"ד.

(77) שבת נ"ז ע"ב ד"ה 'כליא פירוחי'.

(78) מילואים סימן מ"ה.

הצמח צדק הבין בדברי הרמ"א שיש מנהג להוציא מעט שערות מחוץ לצמתן והוא שיער הראש והנשים מניחות מעט שער לצאת החוצה והוא קולא ולא כדברי המ"ב שטען כי הרמ"א מדבר רק בשערות שא"א לצמצם, למרות שהן שערות הראש. לעומת זאת הצמח צדק עצמו סובר כי כל שערות הראש הן ערווה וכל מה שהתיר הרשב"א הוא לגבי שערות שאינן שייכות לראש ולכן הצומת אינו אוגדן אך כל מה ששייך לראש מוגדר כערווה כפי שכתב רש"י^[79].

החת"ס ובעקבותיו המ"ב שטענו כייש שיער ראש שיכול להיות גלוי [השערות היוצאות מחוץ לצומת] לא התייחסו כלל לשתי הראיות שהביא הצמח צדק, א] מפירוש רש"י במחט שאינה נקובה. ב] מפירוש רש"י בכליא פירוחי. מהם משמע כצ"צ שכל שיער הראש הוא ערווה ואין בו כל היתר. נראה לומר שהבינו כי הרשב"א מבין שכנראה ישנן שערות שהסבכה בצירוף הצומת אינן תופסת אותן: לא כל השערות שאינן קטנות נתפסות בסבכה ובצומת, ולזה צריך מחט שתכניס אותן שערות^[80]. מעבר לזה ישנן שערות קטנות עליהם דיבר המ"ב שהן מוגדרות כשערות היוצאות חוץ לצמתן ועליהן דיבר הרשב"א ובזה מיושבת ראיית הצמח צדק ממחט, דמה שכתב רש"י אוגרת בה שעה היוצא מחוץ לקישורים, לפעמים גם לאחר שהניחה על ראשה סבכה וצומת עדיין חלק מהשערות של הראש לא נתפסו ולכן מגוללת אותן על המחט ומכניסה פנימה, אך עדיין כ"ז בשערות הארוכות ולעולם השערות הקצרות, שאי אפשר לגוללן על המחט, נשארות גלויות.

הבנה ג': בדברי המהר"ם אלשקאר נראה שהבין שהרשב"א עוסק בשיער שמוציאה אשה לכתחילה ע"מ להתייפות, ולא בגלל שאינה יכולה לכסותו. לפי"ז לשון הרשב"א והאו"ח שכתבו "שאינו מתכסה" אינו מתפרש כמו שכתבנו לעיל, שא"א לכסותו, אלא שאין דרך לכסותו לכתחילה, אמנם פשט לשון "אינו מתכסה" לא משמע כך.

גם לפי הבנה זו, יושם לב כי המהר"ם דיבר על שורה ליד האוזן בלבד, וא"כ רק לשיער זה יש מקור למנהג המובא בדבריו, ואין ללמוד מכאן לגבי גילוי חלק משערות ראשה בשאר מקומות בראש. כל דין גילוי השער תלוי בשאלה מה קיבלו עליהן בנות ישראל בדת יהודית, ואם מצינו מקור לכך שלא קיבלו עליהן לכסות שיער הצדעות, שהוא במקום הרקה, אין לנו עדיין מקור לכך שמותר לגלות שיער בשיעור כלשהו בכל מקום אחר.

סיכום ביניים: ברשב"א מבואר כי אשה יכולה לגלות שער היוצא חוץ לצמתה, דין זה הובא גם ברמ"א. גם המהר"ם אלשקאר כתשובה הביא מנהג זה וחיזקו.

ישנן ב' נקודות לדיון בדיון זה:

א. בפני מי מותר לגלות שער זה - הארכנו להוכיח מדברי הרשב"א ומדברי מהר"ם אלשקאר כי מתיר לגלות שער זה דווקא בפני בעלה. כן הבינו בדבריו

(79) שבת ס' ע"א ד"ה "טהורה".

(80) הרשב"א הבין כי בהכרח לא מדובר כאן דווקא על שערות קטנות, דאם כן איך אפשר לכרוך אותן סביב המחט? בהכרח שהן שערות שאינן קטנות, אלא שסבכה אינה תופסת תמיד הכל.

גם הצמח צדק והחת"ס. גם מדברי השו"ע הוכחנו כי היתר זה נאמר דוקא לאשה בפני בעלה ולא בפני זרים. לעומת זאת מסתימות לשון הרמ"א נראה כי לדעתו הרשב"א מתיר לגלות שער זה גם בפני זרים, וכן הבינו גם המגן אברהם והמ"ב בדעת הרמ"א. המג"א הביא את דברי המהר"ם אלשקר ונראה כי הבין שגם הוא התיר גם באשת איש ולא רק באשתו, אולם הערנו כי המג"א לא ראה את דברי הרשב"א במקורן ועל כן הבין בו כך.

ב. השער המותר בגילוי – ישנן ג' הבנות באחרונים מהו השער היוצא חוץ לצמתה אותו התירו הרשב"א והמהר"ם לגלות. (א) הצמח צדק הבין כי אין כל היתר להוציא שום שיער המוגדר כשיער הראש. לפי דעתו השער אותו התירו הרשב"א והמהר"ם לגלות הוא שער הגדל בלחי ובשאר חלקי הפנים [למרות שהוא נראה כמו שער ראשה]. (ב) דעת המ"ב היא כי הרשב"א התיר לגלות גם חלק משיער הראש, שער זה הוא מעט שהצומת אינו תופסו וכיון שקשה לכסותו נהגו לגלותו. לדעתנו נראה כי זו ההבנה המסודרת יותר בלשון הרשב"א. (ג) המהר"ם אלשקר הבין כי מדובר בשער שהיו הנשים מוציאות באופן מכוון כדי להתייפות. כן הבין גם הצמח צדק בדעת הרמ"א [ומ"מ הצמח צדק דחה קולא זו].

7. דעת הרב עובדיה יוסף

א. המקורות בדעת הרב עובדיה יוסף בדין זה

בספר אוצר דינים לאשה ולבת^[81] כתב שמנהג הספרדיות לגלות אצבע או שתיים משערות ראשן. ושם בהערה הביא מכתב מהרב עובדיה יוסף מיום יא' אייר התש"ל וז"ל :

ומה שאומרים שאפילו שיערה אחת משערות ראשה הנראית יש בזה איסור תורה, אינו נכון, כי מנהג הנשים הספרדיות לגלות אצבע או שתיים משערות הראש כלפי פנים, ומהר"ם אלשקר שהיה גאון עולם בזמן הבית יוסף פסק להתיר

ושם הביא את דברי הרב משה לוי ז"ל שכתב להסביר את טעמו של הגר"ע יוסף :

דבכהאי גוונא לא הווי רובו של טפח דטפח הוא כשמונה ס"מ לפי מנהגינו כידוע וסבירא ליה דאסור מן התורה לגלות טפח משערה ברה"י ואם רובו של טפח יש לאסור על כל פנים מדרבנן דרובו ככולו ורק מיעוטו של טפח יש להתיר

לאור הבנת הרב משה לוי כי הרב עובדיה יוסף התיר דווקא מיעוטו של טפח, אזי השיעור המוזכר בדברי הרב עובדיה יוסף "אצבע או שתיים משערות הראש כלפי פנים", הוא שיעור של חצי טפח מגולה. ואם התיר שתי אצבעות שהם 4 ס"מ בהכרח לדעתו רוחב מצחה של האשה הוא 8 ס"מ כיון שטפח שוה ל $8 \times 8 = 64$ סמ"ר, לפי

[81] סימן ל"ז סע' ט"ו והערה ט"ו שם.

הגר"ח נאה שהרב עובדיה יוסף פוסק כמותו] כך שחצי טפח הוא שטח של 32 סמ"ר שאינם רובו של טפח 6.

כל ראייתו היא ממנהג הספרדיות וכן מדברי המהר"ם אלשקר. אין בדבריו כל נסיון להביא ראיה מדברי השו"ע, ובזה יש סיוע למה שכתבנו לעיל שמדברי השו"ע נראה שאין כל היתר לגלות שיער שחוץ לצמתה בפני רבים.

ב. הקשיים בדברי הרב עובדיה יוסף

על דבריו יש להעיר כמה הערות :

א. עיקר סמיכתו היא על המהר"ם אלשקר שהובא לעיל. אך כבר הארכנו להוכיח שפשט דברי המהר"ם הם על גילוי שיער היוצא מן הצמה בבית בלבד ולא ברה"ר^[82].

ב. גם אם נאמר שהמהר"ם דבר על א"א, אין ממנו ראיה אלא לאותו שיער שבמקום הרקה, כמו שהוכחנו לעיל, אך לא לשיער הנמצא לפנים. שכן המהר"ם ביסס את דבריו על כך שאין כאן דת יהודית משום שנהגו לגלות שער זה, וא"כ אין לך אלא מה שנהגו ואי אפשר ללמוד מכאן עקרון על פחות מטפח גם בשאר מקומות.

ג. בדברי המהר"ם אין מוזכר שיעור כ"כ גדול של טפח מגולה באשה, אדרבא החת"ס הביין שכל מה שהתיר הוא שורה אחת של שערות בלבד. וא"כ לא ברור מניין יצא לגר"ע יוסף שיעור זה.

ד. הגר"ע יוסף מעיד שמנהג בנות ספרד לגלות שיעור זה. אולם בדברי פוסקי ספרד מבוראר שאין המנהג כן. השדי חמד^[83] הביא בשם כמה רבנים וביניהם הגר"ח פלאג"י במשא חיים, שיצאו חוצץ בביטויים חריפים נגד אותן שגילו

6 הערת הרב אורי כהן : בסוגיית ברכות נזכר הפסוק בשיר השירים כמקור לאיסור ק"ש, בסוגיית כתובות לא מוזכר הפסוק בשיר השירים ומוזכרת פרשת סוטה. וקשה מאד, למה בכל סוגיא הביאו מקור שונה, ובעיקר קשה מדוע בברכות לא הביאו מפרשת סוטה, שהיא מהתורה פרשיה הלכתית, לעומת שיר השירים, שהוא מכתובים ואינם פסקי הלכה.

ונראה לענ"ד ששתי הסוגיות עוסקות בשני דברים שונים המחייבים מקורות שונים. בברכות עוסקים בדין הגברים, ומה שקובע כלפיהם הוא מדת היסח הדעת וכד' כתוצאה מראיית הערוה. לכן מתאים הפסוק משיר השירים המשבח את שער האשה, וראיית השער מסיחה את דעתו מקבל עול מלכות שמים ומקדושת התורה והברכות. מה שאין כן בכתובות, שם הדין הוא האשה מתי נחשבת לעוברת על דת. לעניין זה צריך להביא מקור ממנו ניתן ללמוד מהו דת משה, ומקורו מפרשת סוטה.

ועל פי זה נראה לענ"ד שחובת האשה מצד עצמה לכסות כל דבר שנקרא ערוה, ובכתובות לא נזכר דין טפח באשה ערוה, כי מצד הדין חובתה בכיסוי הכל, ומ"מ שעוברים על דת בשיעור פחות מטפח, הגברים יכולים לקרא ק"ש. [וכנ"ל לשיטה שעוסקים בברכות בבעלה].

לכן גם לגבי השער חובת האשה לכסות כל שערוהיה [על פי הראשונים והפוסקים ודלא כהאג"מ] ומ"מ כשהיא אינה מכסה אפשר לקרא ק"ש כנגד פחות מטפח [לרוב הפוסקים]. ולדעת הבא"ח וערוה"ש מותר אף כנגד יותר מטפח, ואפילו כנגד כל שעה, אם רגילה לגלותו.

(82) ואמנם כבר קדמו בהבנה זו הצמח צדק שגם הבין שהמהר"ם עוסק ביציאה כך לרה"ר.

(83) כך ז' ערך דת יהודית.

אפי' מקצת שערותיהן. מבואר שאין לספרדיות מנהג ברור להקל בזה.

לחשיבות הענין הבאתי את כל דברי השדי חמד [ההדגשות הם שלי] :

מעולם לא ראיתי נשים הנשואות (שמכסות) [שמגלות] שער ראשן גם אין מוציאות שום שערות להתנאות בהן כי אם הכתולות בעודן בבית אביהן ומנהג יפה הוא ויש מקצת נשים שלוקחות משי שחור ומשימות בפדחתן כדי להתייפות ואפילו בזה רע עלי המעשה שהרואים טועים בהן וסוברים ששערות שלהן הן אלא הנח להם לישראל כ"כ הרב כנה"ג בסי' כא' בהג"ה טו' אות ו' בשם הרב משא מלך בתורת המנהגות חקירה ו'. והרב מים רבים בסי' ל' הביא מ"ש הרב משא מלך וסיים וז"ל ואם דבר כזה היה רע בעיני הרב הנ"ל מעתה אצעק חמס וריב על קצת מקומות שנשים נשואות מתקשטות בשערן ממש הדבוק לראשן ומראות השער לעין כל אוי לעינים שכך רואות אוי לנו מיום הדין והתוכחה, ומלבד האיסור עפ"י הפוסקים עושים ג"כ פגם למעלה כמ"ש הלבוש אה"ע סי' כא' [והעתיק דבר הזוה"ק בפרשת נשא דף קכה ע"ב אמר ר' חזקיה תונבא ליתי על ההוא בר נש דשיק לאינתתיה דתתחזי משערא דרשה וכו' עד הנה כי כן יבורך גבר וכו' יברכך ה' מציון וכו' וסיים] לכן השומע ישמע והחדל יחדל ועתב"ט [ועליו תבא ברכת טוב] עכ"ל ובעיר הזאת נשי הספרדים נוהרות מאד מלגלות שערותיהם כאשר ראו מאבות אבותיהן מימי קדם, אך מקרוב התחילו קצת לפרוץ גדר זה והחרדתי עליהם בדרשתי ביום הדין שכל באי עולם עוברים כבני מרון והודעתי להם אשר דברו רבנן קדישי מוסר השכל ע"ז הם אמרו כי עון זה גורם מגפה לעולם כי מגפה ר"ת מפני גלוי פאת הנשים. גם שער אשה במ"ק [מנין קטן] כ"א כמס"ק [כמספר קטן] של מגפה [עם הכולל] וגורם יוקר השער אותיות שער. ומביא רעש עולם אותיות שער רעש ובעלה שיש בידו למחות ביד אשתו ואינו מוחה נקרא רעש שער אותיות רשע ושער באשה ערוה ר"ת שבע לרמוז שתוד לשבע מדרגות גהנם שנפל בהם אבשלום שנתגאה בשערו והביא כל זה בנעם שיח ידידי רב ועצום אברהם אוהבי יצ"ו במוסרו שבסו"ס תוכחת חיים ח"ג ע"ש ב"ד קכ"ו וידוע מעשה דקמחית דקרו עלה כל כבודה בת מלך פנימה [דירושלמי פ"א דמ"ס יומא יומא ה"א] על שנזוהרת מאד בזה וזכתה לבנים כהנים גדולים. ועוד הגדתי להם מעשה רב בעיר גדולה שאלוניקי יע"א בשנת כת"ר שראו רבני העיר ובראשם הרב הגדול מזהר"א קובו בע"ס שער אשר שהתחילו קצתם לפרוץ גדר בענין גלוי שער אשה ושינוי לבושיהן שהם גורמים לגלות כל הראש או לכל הפחות קצת משערות ראשיהן וע"ז לבשו בגדי קנאת ה' צבאות והסכימו לאסור איסר את לבוש הבו"ז הנ"ל ועשו הסכמתם בחרם גמור ובגזירת נח"ש [נידוי, חרם, שמתא] ובאו על החתום כל חכמי ורבנן וגם מטובי העיר שלא לשנות כלל לא בענין המלבושים ולא בגלוי שער ואפילו קצת מחוץ לצמתן ואשר יעשה בזדון ולכבו פונה היום באמרו כי אין איסור בזה הרי הוא מופרש ומובדל מעדת ישראל ומין

ואפיקורס הוא לא יאבה ה' סלוח לו וכו' והעבירו קול כרוזא במחנה העברים להודיע לכל קהל עדת ישראל הסכמה הלזו ולא היה פוצה פה ומצפצף כי כל העדה כולם קדושים ואמרות טהורות אשר דבר בקדשו הרב מוהרא"ק הנ"ל הלא הם כתובים על ספר משא חיים [למרן החב"י] במערך הנו"ן אות ק"ן לך נא ראה להבות דב"ק וכתב שם דקצת חכמים בעיניהם שלמדו בבחרותם ושנו ופירשו מדרך החיים רצו לפקפק בהסכמתם ותלו עצמם באילן גדול הרב מוהר"ם אלשקר אמנם טח עיניהם מראות מהשכיל לבותם ותלו בוקי סריקי באיש אלקי"ם קדוש דכל השקלא וטריא שלו היא במה שנשאל במקומות שנהגו מימי קדם דור אחר דור לגלות הנשים שער היוצא מחוץ לצמתן אם יש בזה משום שער באשה ערוה ומה דמות יערוך להתיר גלוי שער כל הראש לילך פרועות ראש או אפילו רק גילוי קצת משערותיהן ובמקום שנהגו משנים קדמוניות איסור בדבר מהיכא תיתי להתיר והרי בתשובת מוהרמ"א הנ"ל מבואר דאפילו אשה ממקום שנהגו איסור בגלוי השער היוצא חוץ לצמתן אם תלך למקום שנהגו היתר ודעתה לחזור למקומה, אסורה לגלות כחומרי מקום שיצא משם ואיך יעלה על הדעת להתיר במקום שנהגו איסור לשנות המנהג, חלילה, וכל זה בשער היוצא חוץ לצמתן ק"ו בן בנו של ק"ו גלוי כל הראש ממש או מקצתו דפשיטא דאסור וכיון שהלבוש הזה גורם מכשלה הזאת על כן גזרו בגזירת נח"ש עי"ש כל דב"ק. ואחרי שהודעתי כל זה ברבים שלי"ת [שבח לאל יתברך] נכנסו הדברים באזני האנשים אשר להם לב לשמוע ומלבד שלא נפרץ הגדר עוד אף גם מאשר פרצו כבר שבו מדרכם ומעשיהם אשר לא טובים ורק מעט מן המעט אשר אמצו את לבכם ויקשו את ערפם גם הם ישובו בעה"י האל יתברך יטע בלבבנו אהבתו ויראתו לעבדו שכם אחד בלבב שלם.

גם המעשה רקח^[84] רצה להוכיח מדברי הרמב"ם שאפי' קצת שערות אסורות בגילוי, ואם כי את ראייתו מהרמב"ם ניתן לדחות, מ"מ יש ללמוד מדבריו שבארצות ספרד המנהג היה לכסות את כל שיערה.

ה. גם הנימוק שכתב הרב לוי ז"ל אינו מובן מה עניינו של טפח באשה ערווה לכאן אם השיער נחשב לערווה ודאי שגם פחות מטפח אסור לגלות, ואם אינו ערווה- אם כן מדוע רק חצי טפח ובכלל מושג זה נאמר גבי ק"ש ולא שייך לגילוי מקומות המכוסים.

ע' גם שו"ת מהר"י הלוי אחי הט"ז סימן ט'.

לגבי מנהג הספרדים בעניין זה יש להוסיף כי מצאתי בכך איש חי^[85] ששמעות דבריו כי ישנן נשים שדרכן היה ללכת בצמה [בלשוננו] גלויה, אך אינני יודע מה המקור לכך. וז"ל הבא"ח שם :

(84) הלכות אישות פכ"ד י"א.

(85) שנה ראשונה פרשת בא י"ג.

שער של אשה שדרכה לכסותו, ערוה הוא, ואסור לקרות ולהתפלל ולכרך כנגדו, ואפילו בשער אשתו, ואין חילוק בזה בין אשה כעורה או זקנה וכיוצא, אבל בתולות שדרכן לילך פרועות ראש, וכן שערות של נשים שרגילין לצאת חוץ לצמתן בקצת ארצות, מותר לקרות כנגדן, כיון שדרכן בכך ורגילין בהן, וכן נשים שדרכן לעשות שער ראשן קליעות משתלשלין לאחוריהן, כיון שדרכן בכך, מותר לקרות כנגדן, ובסה"ק מקבציאל העליתי, דהנשים בערי אירופה שדרכן לילך תמיד פרועי ראש, מותר לקרות כנגדן, כיון דכל הנשים דרכן בכך,

הבא"ח מזכיר שלשה מנהגים, א. גילויי שערות שחוץ לצמתן. ב. עשיית שער ראשן קליעות ומשתלשלין לאחוריהן. ג. הולכות גלויות שער לגמרי. מפשט מלשונו נראה כי נשים שדרכן לעשות שיער ראשן קליעות דינו כמו נשים שרגילים לצאת חוץ לצמתן [המנהג שמביא המהר"ם אלשקר], ולא שייך לנשות אירופה שהביא אח"כ, ולפי זה מנהג הוצאת קליעת ראשה הוא מנהג הגון ולא מנהג פריצות, וצ"ע. אולם אין בזה הכרח ואפשר שרק שער שחוץ לצמתן הוא דבר המותר אך שאר המנהגים שמזכיר הם באיסור, אלא שכיון שרגילות בכך התיר הבא"ח לקרא ק"ש כנגדן.

8. דעת האגרות משה

האג"מ^[86] נשאל על גילויי מקצת שערות ראשה של האשה, והסיק שמעיקר הדין מותרת האשה לגלות חלק משערות ראשה כל עוד לא מגלה יותר מב' אצבעות בגובה הפנים. התשובה מובאת כאן בשלמותה ולקמן נתיחס לנקודות המובאות בה שלב אחר שלב. ז"ל האג"מ שם :

הנה עצם האיסור נאמר בכתובות דף ע"ב תנא דב"ר ישמעאל מקרא דופרע את ראש האשה אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בפרוע ראש, ולא נאמר אזהרה שלא יצאו בשערותיהן מגולות, משמע שתלוי בחשיבות פריעה על הראש בכולל שבשביל גילוי מעט שערות אין להחשיב שהראש הוא פרוע. שאם היה נאמר האיסור על השערות היה שייך לומר שנידון כל מעט שערות בפני עצמן אבל כשנאמר על הראש הרי יש לידון על הראש בכולל. וגם הא פשוט שאין למילף מהקרא איסור אלא מה שצריך הכהן לפרוע בראש הסוטה, לא מבעיא להפירוש ברש"י שהלמוד הוא מדכתיב ופרע מכלל דהוא שעתא לא פרועה הות, שודאי הוי הלמוד רק על מה שצריך לפרוע בסוטה, דעל השיעור שלא מתקיים מצות פריעה בסוטה ליכא ראיא דאף אם היתה בהיא שעתא פרועה בפחות מחשיבות פריעה לדין סוטה נמי הא שייך לצוות לכהן שיפרע. אלא אף לפירוש ראשון שברש"י שהלמוד הוא מדעבדינן לה הכי לנוולה מכלל דאסור נמי אין למילף אלא מה שהוא ניוול לסוטה ולא בפחות, ואף שיש לומר לפירוש זה דאף במשהו הוא קצת ניוול אך שהצריכה תורה לנוולה ביותר וממילא יש לאסור אף

במשהו, אבל הא הוא למילף דין חדש מכאן שודאי לא שייך למילף יותר ממה שמצינו במצות סוטה שבקרא זה שהרי יש גם לומר דבפחות אינו ניוול כלל. ובסוטה ודאי לא סגי בפריעת משהו, ובגמ' משמע שאף מהגוף היתה מגולה עד לבה שהיו קושרין למעלה מדדיה חבל מצרי שלא ישמטו בגדיה מעליה וא"כ היתה ערומה עד שם וכמפורש ברש"י דף ח' ד"ה בהני שכתב שהיא ערומה עד לבה וראשה פרוע, וא"כ כ"ש שהראש שמפורש בו דין הפריעה שלא סגי במשהו, ואף אם נימא שלא בעינן כולו מ"מ חלק גדול מהראש צריך ודאי שיהיה פרוע, וגם בשביל משהו פריעה לא היה מקום לטעות שיהיו כלי זהב בזיון לומר עליה אינשי שליח ערטיל וסיים מסאניה ורש"י הא פי' הא דראשה פרוע שבשביל זה היה מקום לטעות שיאמרו. ולכן ודאי לשכל הפחות חלק גדול מהראש יותר מטפח הרבה היה מגולה, וממילא אין למילף לאסור לנשים מהאי קרא בפחות מדין הפריעה שבסוטה. אך אף שהלמוד אפשר ליכא לפ"ז אף על יותר מטפח כפי המסתבר שחלק גדול מהראש לדין סוטה הוא הרבה יותר מטפח דהוא רוב הראש או לכה"פ קרוב לרוב הראש, מ"מ הא עכ"פ יש למילף דכל הראש הוא ממקומות המכוסים דהא לא מסוים איזו חלק מהראש הוא מקום שמגלות אלא דרשאות לגלות משהו מהראש באיזו מקום שהוא ונמצא שכל הראש הוא נחשב מקום המכוסה אך שאין ראייה לאסור לגלות אף שהוא מקום המכוסה אלא כפי השיעור. וכיון שכל הראש הוא מקום המכוסה, יש לאסור ממילא מדין ערוה כמו מקומות המכוסות שבגופה. ואף שאין למילף זה ביחוד מקרא דופרע ראש האשה ידעינן זה ממילא מקרא זה ע"י שידעינן שכל הראש יש להחשיב מקום המכוסה ואסורה מדין ערוה דעלמא כשאר המקומות. ולכן כיון שבדין מקומות המכוסים יש חלוק בין טפח לפחות לענין ראייה שלא בכוונה, עיין /או"ח/ בסומן ע"ה בב"ח, דבכוונה להסתכל הא אסור אפילו במקומות המגולים, גם בשערות יש חלוק זה דאין מקום להחמיר בשערות יותר מגופה כיון דכל האיסור הוא משום שנחשבו מקום מכוסה, וממילא נראה דאף להי"א שברמ"א דבאשה אחרת אפילו בפחות מטפח הוא ערוה נמי לא יפלוג בשער, דשאני בשר דבכל הנשים הוא מקום מכוסה ובכל מקום מכוסות סובר דהוא ערוה אף בפחות מטפח דהא צריכה להחשיב שפחות מטפח לא יהיה ערוה רק מצד שמותרת לגלות שזה יפקיע משם ערוה, וזה הא ליכא אלא בפני בעלה, דעל פחות מטפח שאינו ערוה ממש עושה ההיתר להפקיע משם ערוה, אבל בשער שמה שהוא נחשב מקום מכוסה שנעשה מזה ערוה, הוא האיסור דהא בתולות אין מכוסות וכן בביתה אינה צריכה לכסות, לכן אף שעכ"פ נחשבו כל השערות מקום המכוסה מצד שלא מסוים אין להחשיב ערוה בפחות מטפח, שחזינן שאינה ערוה ממש שהיתר מפקיע והרי ליכא איסור גם לגבי אחרוני רק מחשיבות מקום מכוסה שמה שאינו איסור הא מפקיע משם ערוה בפחות מטפח ולכן אין לאסור כשרוצה לגלות. ומה שאסור לאחרים להסתכל בה בכוונה אין להצריכה לכסות בשביל זה דהא איסור זה יש

גם על מקומות הגלויים כפניה וידיה ולא הצריכה לכסות.

בכמה נקודות המוזכרות בדבריו יש לדון, ולשם כך נסכם את עיקרי דבריו בתשובה זו לדעת האג"מ:

(א) משמעות הפסוק "ופרע הכהן את ראש האשה" [ממנו למדה הגמ' בכתובות חיוב לכסות את שערות הראש] היא שבסוטה, הראש יהיה מגולה או פרוע. זהו דין בראש [ולא בשערות של הראש]. אין כאן הקפדה ישירה על שערות הראש אלא על הראש עצמו, שהוא יהיה פרוע. כדי שהראש ייחשב לגלוי, לפרוע, צריך לפרוע את החלק המכוסה שבו, היינו שערות הראש. כיון שכך, אין אנו דנים על כל שיערה בפני עצמה אלא על כללות שערות הראש כאיבר אחד הדרוש להתגלות. לו היה כתוב: מאזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בשערותיהן מגולות- אז היה שייך לאסור כל שיערה ושערה בפני עצמה אך האיסור היה על גילוי כל הראש ולא על השערות (כוונתו לשערות של כל הראש). החידוש של האג"מ הוא שכוונת התורה בחיוב הפירוע שיש לפרוע את ראש האשה, ולא את שערות ראשה.

פירוע זה כוונתו לגילוי שיער הראש [ולא לשערות הזקן והשפם והגבות], כדי ששערות הראש יחשבו פרועות יש להקפיד שלפחות רוב הראש יהיה פרוע. כל עוד רוב הראש מכוסה ורק קצת שערות מגולות הרי שהראש עדיין אינו נחשב מגולה כי כדי שייחשב מגולה צריך שחלק גדול מהראש יהיה מגולה, שהוא רוב הראש או לכל הפחות קרוב לרוב הראש.

(ב) לפי טענת האג"מ הגדרת גילוי הראש באשה זהה למצב שבו הסוטה נחשבת לפרועה. שיעור שערות שאינו נחשב פרוע בסוטה לא ייחשב גילוי ראש באשה. באופן בו למדה הגמ' מגילוי ראש הסוטה איסור לאשה לגלות ראשה כתב רש"י ב' אפשרויות:

אזהרה - מדעבדינן לה הכי לנוולה מדה כנגד מדה כמו שעשתה להתנאות על בועלה מכלל דאסור א"נ מדכתיב ופרע מכלל דההוא שעתא לאו פרועה הות שמע מינה אין דרך בנות ישראל לצאת פרועות ראש וכן עיקר.

לפי הפירוש השני, אותו נוקט רש"י לעיקר, ודאי שרק מה שהוא פריעה אצל הסוטה נחשב פריעה אצל אשת איש ואסורה לצאת כן, וא"כ כשם שאם הכהן יגלה רק חצי הראש משיער הסוטה אין די בכך ועליו לפרוע את כל שיער ראשה, ה"ה באשת איש, כל עוד לא גילתה את כל שערות ראשה לא עברה על פירוע ראש. לפירוש הראשון ברש"י, שהלימוד מסוטה הוא שפריעת הראש היא ניוול, לכאורה היה ניתן לומר שבסוטה יש לנוולה ניוול גדול ולכן יש לגלות באופן משמעותי, אך באשה רגילה כבר בגילוי חלק משער ראשה מקרי ניוול. אולם מאידך, אין הכרח ללמוד יותר ממה שמצינו בסוטה שבתורה.

(ג) האג"מ מניח שבסוטה אין להסתפק בפריעה חלקית של ראשה. נתון זה מוכח מכך

שמאותו פסוק הדין בפריעת ראש הסוטה לומדת הגמ' בסוטה^[87] שיש גם לגלות את גופה. בהקשר לגילוי גופה מבואר במשנה^[88] שמגלה עד דדיה. וכן מבואר ברש"י^[89] "שהיא ערומה". וא"כ כשם שלגבי גופה לא די בגילוי משהו, כנ"ל גם בראש שנלמד מאותו פסוק, צריך גילוי ניכר שהוא רובו או קרוב לרובו.

עוד הוכחה לכך שבסוטה גילו לפחות את רוב שיער מביא האג"מ מדברי רש"י בהמשך. הגמ'^[90] מעלה הו"א שהיינו משאירים את התכשיטים עליה משום שיש בזה בזיון גדול יותר, ופירש רש"י שם :

בהני אית לה בזיון טפי - שהיא ערומה עד לבה וראשה פרוע ויתן עליה תכשיטי זהב גנאי הוא לה שדרך בני אדם להתלוצץ באדם ערום ומנעלו ברגליו

מבואר ברש"י שהבזיון בכך שתלך עם תכשיטים הוא משום שראשה פרוע והרי היא כאדם ערום ההולך עם תכשיטים. אם סגי בגילוי מעט ראשה אין כאן מקום לדמות לאדם ערום, ורק אם נאמר שחלק ניכר מראשה מגולה שייך לומר שהרי זה כערום ומנעליו ברגליו.

9. הקשיים בדברי האג"מ^[91]
א. מהי 'פריעת הראש'?

על נקודת המוצא של האג"מ, שהפסוק מלמד שרק פריעת הראש גמורה נחשבת פריעה, קשה מכמה מקומות.

הרמב"ם בהלכות אישות^[92] כתב :

דת משה יוצאת בשוק ושער ראשה גלוי

המ"מ כתב שמקור דברי הרמב"ם הוא מהגמ' בכתובות וז"ל :

ונתבאר בסוגיית הגמרא שם שאם היא הולכת בשוק ושערה מגולה שהיא עוברת על דת משה

פשטות לשון הרמב"ם היא שמפרש את הפסוק 'ופרע הכהן את ראש האשה' על השיער שבראש האשה. הפסוק בא ללמדנו איזה שיער התורה ציוותה לפרוע, שיער זה הוא דווקא שיער ראשה, שיער שמקומו בראש ולא שיער שמקומו ברגלים או בגבות העיניים. גם המ"מ כותב שערה מגולה, ומבואר שהדגש הוא על השיער שבראשה ולא על פירוע הראש כולו. פירוש זה נוגד את פירוש האג"מ בפסוק שכן לפי דבריו התורה

(87) דף ח' ע"א.

(88) דף ז' ע"ב.

(89) דף ח' ע"ב ד"ה "בהני". מובא לקמן.

(90) סוטה דף ח' ע"ב.

(91) לפני מהדורה זו מצאנו בשו"ת להורות נתן ח"ה שחיבר קונטרס שלם בשם "מבעד לצמתך" לסתור את דברי האג"מ וחלק מההרחיות שכתבנו במהדורה הראשונה מצאנו שם וחלק לקחנו משם.

(92) פרק כ"ד הלכה י"א.

אסרה שהראש בכללותו יהיה פרוע ומגולה, ואין כאן ציווי על כל שיערה ושערה.

אולי האג"מ יסביר ברמב"ם שכוונתו במילים "שער ראשה" הוא לראשה "בכולל" (לשון האג"מ), ודווקא אם יוצאת באופן שחלק ניכר משיער ראשה גלוי אסור, כי אז נחשב ש'ראשה' גלוי. אולם פירוש זה קשה, דא"כ הרמב"ם היה צריך לומר "וראשה גלוי" ולמה אמר "שער ראשה". ואפילו אם נדחוק כך בלשון הרמב"ם, בלשון המ"מ לא נוכל לומר כן, שהרי המ"מ כתב "שערה מגולה", ולא הזכיר כלל את הראש. לפי יסודו של האג"מ לשון 'שערה' מורה על חיוב כיסוי השיער ולא על כיסוי הראש בכללותו, וא"כ מוכח במ"מ שהחיוב הוא על כל שערה ושערה, ואפילו כל שהוא משערה אסור בגילוי.

עוד כתב הרמב"ם שם בהמשך הפרק^[93] :

עוברת על דת יהודית יוצאת לשוק או למבוי מפולש וראשה פרוע ואין עליה רדיד ככל הנשים אע"פ ששערה מכוסה במטפחת.

המקרה שעליו מדבר הרמב"ם הוא ביוצאת עם כיסוי של מטפחת בלבד ללא רדיד. בין אם נאמר שמטפחת היא כיסוי גמור [כהסבר הבאר שבע] ובין אם נאמר שהמטפחת היא קלתה, יש כאן כיסוי של רוב הראש לפחות. לפי דברי האג"מ שכאשר ראשה "בכולל" מכוסה אינו נחשב לפרוע קשה, שהרי כאן אע"פ שראשה בכולל מכוסה, הרמב"ם מגדיר זאת כ"ראשה פרוע". מוכח שהמושג פרוע או גלוי אינו מתייחס לראש בכללותו אלא לכל שערה ושערה בפרט, ולכן כתב הרמב"ם שאע"פ ששערה מכוסה במטפחת, ורוב הראש מכוסה, כיוון שיש במטפחת נקבים ודרכם נראות שערותיה, זה נחשב שראשה פרוע שכן שערה מגולה, למרות שמדין תורה ראשה אינו פרוע^[94].

כן מבואר גם בדברי הרמב"ם בהלכה הבאה :

וכן אם יצתה בראשה פרוע מחצר לחצר בתוך המבוי הואיל ושערה מכוסה במטפחת אינה עוברת על דת

מבואר כי למרות ששערה מכוסה במטפחת, וכיסוי זה הוא כיסוי של רוב ראשה לפחות, לשיטת האג"מ, שהרי אינה עוברת על דת משה, מ"מ עדיין נקרא ראשה פרוע.

למען האמת, דבר זה מבואר כבר בגמ'. על דברי המשנה בכתובות^[95] המלמדת שאשה שיוצאה וראשה פרוע נקראת עוברת על דת יהודית שאלו בגמ' :

ראשה פרוע דאורייתא היא? [וענו] דאורייתא קלתה שפיר דמי דת יהודית קלתה נמי אסור

[93] הלכה י"ב.

[94] ואמנם גם לדברינו הפירוע שעליו מדבר הרמב"ם אינו הפירוע של הפסוק, אך אין זה קושי כי כיון ש'פרוע' פירושו שער מגולה, אפשר לומר שהתורה קראתו מגולה דווקא ברובו וחז"ל הוסיפו שגם חלקו מגולה מקרי פרוע. אך לפי האג"מ דוחק לחלק כן, שכן לפי דבריו פרוע משמעו שהראש בכללותו פרוע, ובזה אין שני מצבים, פריעה מהתורה ופריעה מדרבנן.

[95] דף ע"ב ע"א.

פירוש אם הניחה את קלתה על ראשה אינה עוברת איסור דאורייתא. פירוש אם הראש מכוסה ב'כולל' אין כאן מצב של פריעת ראש מדאורייתא. והנה על מקרה זה בדיוק דברה המשנה ואמרה:

ואיזו היא דת יהודית יוצאת וראשה פרוע

הרי שגם אם מכוסה בקלתא זה נקרא עדיין ראשה פרוע כיוון ששערותיה נראות בין הנקבים ולא כהאג"מ^[96].

גם תמוה שהרמב"ם לא טרח לציין כי למרות שיש חיוב לכסות רק את רוב הראש, מותר לגלות קרוב לטפח. התינוח אם יש חיוב לכסות את כל הראש הרי לשונו ברורה, אך לפי האג"מ היה הרמב"ם צריך לפרט לנו את הדברים, במיוחד כאשר לאור דבריו אם רוב הראש מכוסה ויכולה לגלות קרוב לטפח לפנים וקרוב לטפח מאחור וכיצד אפשר להבין זאת מדברי הרמב"ם [גם אם הדברים נכונים]? ❖

ראיה נוספת יש להביא מדברי הרמב"ם בהלכות סוטה^[97] שכתב :

והיא עומדת ביניהן בלא רדיד ובלא מטפחת אלא בבגדיה וכופח שעל ראשה

בפשטות נראה שכופח זה הוא כיפה גדולה המכסה חלק נכבד מהראש, ובכל זאת נקראת פרועת ראש.

ב. הלימוד מן הפסוק 'פרע את ראש האשה'

האג"מ כתב כדבר פשוט שמן הפסוק יש ללמוד רק איסור לצאת באופן שהיה הכהן פורע את ראש האשה אך אין ללמוד מכאן איסור גם לגילוי פחות מכך. דבריו צ"ע, שהרי מבואר בבבלייתא שהובאה בסוטה^[98] שלא די בגילוי ראשה^[99] אלא צריך הכהן לסתור את שערה, ופירש רש"י שם :

סותר את שערה - מרבה בגילוייה שסותר קליעתה.

מבואר שבסוטה לא די בגילוי רגיל אלא צריך לסתור את כל שערה. כך כתב רש"י גם בפירושו לתורה^[100] :

ופרע את ראש האשה סותר את קליעת שערה כדי לבזותה מכאן לבנות ישראל שגילוי הראש גנאי להם

אם נאמר כדברי האג"מ שלא אסרו באשה א"כ פורעת ראשה כשיעור מצות פריעה בסוטה, א"כ אפילו אם תלך מגולה לגמרי אם לא תסתור מחלפות ראשה מותרת לצאת

(96) במאמר כיסוי ראש בבית בביאור דברי הסמ"ג כתבנו בדעת הירושלמי כי הבין במשנה כמו הקס"ד של הבבלי שפרועת ראש שבמשנה היא בלי כיסוי ראש לגמרי.

❖ הערה : אין דרך הרמב"ם להביא מה שאינו מפורש.

(97) פרק ג' הלכה ה'.

(98) דף ח' ע"א.

(99) דא"כ ראשה וגופה שווים שניהם חייבים בגילוי, ומדוע הזכירה התורה ראשה בנפרד.

(100) ספר במדבר פרק ה' פס' י"ח.

כך מדין תורה. וכן יש להקשות בעיקר לפי דברי האג"מ עצמו שמוכיח עיקרון זה, שדיני פריעת ראש באשה שווים לפריעת ראש הסוטה, מדברי רש"י בסוגיא שם, ולפי שני הפירושים ברש"י^[101] מבואר שהדגש בסוטה הוא לא רק על גילוי שערה אלא גם על סתירת קליעות ראשה.

ואם יטען הטוען דאין הכי נמי, רק כאשר פורעים קליעותיה זה נחשב גילוי ראש באשה, דבר זה לא ניתן להאמר דא"כ דברי הרמב"ם יסתרו אלו את אלו. בהלכות סוטה^[102] פסק הרמב"ם שיש לסתור מחלפות ראשה. ואילו בהלכות אישות^[103] כתב :

ואלו הדברים שאם עשתה אחת מהם עברה על דת משה יוצאת בשוק
ושער ראשה גלוי

ולא כתב שסותרת קליעות ראשה.

ואם ישאל השואל איך למדים איסור פריעת ראש באשה מסוטה, הרי שם לא סגי בגילוי שערות ראשה וצריך הכהן לפזר מחלפות ראשה ע"מ שתתגנה, וכפי שכתב רש"י שהבאנו לעיל?

קושי זה יש לתרץ על פי דברי הפמ"ג^[104]. בהלכות ק"ש דן הפמ"ג בפירוש הפסוק אשר ממנו דורשים איסור גילוי ראש האשה. הפמ"ג דן באיסור גילוי ובאיסור פריעה ועל זה כותב שם :

ודאי פשטיה דקרא 'ופרע' משמע גלוי ראש לחוד גנאי באשת איש,
ומיתורא דריש שסותר ג"כ, גנאי על גנאי.

ומצאתי בגור אריה^[105] שמפרש כן את הפסוק וז"ל :

ולפיכך כתב 'ופרע את ראש', ולא כתיב 'ופרע ראשה', אלא "את"
לרבי אתא

לפי דבריו נראה שלפסוק ישנם כמה ריבויים. לשון הכתוב^[106] הוא :

והעמיד הכהן את האשה לפני ה' ופרע את ראש האשה

לכאורה היה די לכתוב "ופרע ראשה" – למה הוצרך לומר שוב "האשה" ולמה כתב "את"? מן המילה "האשה" למדו חכמים מה מותר לגלות באשה, לא סגי בגילוי ראשה וצריך לגלות גם את גופה. מן המילה "את" למדו חז"ל על אופן הגילוי, לא סגי ב"ופרע" שהוא רק גילוי שערה, אלא צריך גם לסתור את שערה. סתירת קליעת שערה היא למעשה פעולה נוספת של גילוי, שמשמעותה גילוי כל שערה ושערה ולא שכל השערות מתגלות כקבוצה.

(101) הובאו דבריו לעיל.

(102) פרק ג' הלכה ה'.

(103) פרק כ"ד הלכה י"א.

(104) סימן ע"ה אשל אברהם ס"ק ג'.

(105) במדבר פרק ה' פס' י"ח.

(106) שם.

מבואר כי לסוטה יש דין מיוחד שצריך אפילו סתירת קליעת שערה, וא"כ בהכרח אין למדים במדויק מסוטה. ולכן אפילו לשיטתו של האג"מ יכול להיות שקצת שערות אכן נחשבות כגילוי, ורק בסוטה שצריך פריעת קליעת שערה, צריך לפרוע חלק גדול מהראש, המוגדר לפי האג"מ כפריעת הראש בכולל.

ג. גילוי רוב שערות הראש

לפי דברי האג"מ צריך לומר שכל עוד לא גילתה את רוב ראשה אין כאן דין ערווה שהרי גם בסוטה דווקא גילוי רוב ראשה מקרי פריעה ופחות מכך אינו פרוע. לפי זה עלינו לומר שמותרת האשה לגלות חלק ניכר משערה. אולם עם כל זאת כתב האג"מ שאין מכאן ראייה להתיר כל כך וז"ל :

אך אף שהלמוד אפשר ליכא לפ"ז אף על יותר מטפח כפי המסתבר שחלק גדול מהראש לדין סוטה הוא הרבה יותר מטפח דהוא רוב הראש או לכה"פ קרוב לרוב הראש, מ"מ הא עכ"פ יש למילף דכל הראש הוא ממקומות המכוסים דהא לא מסוים איזו חלק מהראש הוא מקום שמגלות אלא דרשאות לגלות משהו מהראש באיזו מקום שהוא ונמצא שכל הראש הוא נחשב מקום המכוסה אך שאין ראייה לאסור לגלות אף שהוא מקום המכוסה אלא כפי השיעור. וכיון שכל הראש הוא מקום המכוסה, יש לאסור ממילא מדין ערוה כמו מקומות המכוסות שבגופה.

לדברי האג"מ כיון שכל חלק בשערה הוא בר כיסוי בפוטנציאל, הרי שראשה נחשב מקומות המכוסים.

אולם במחילה מכבוד תורתו דבריו תמוהים, לשיטתו יש לשאול מדוע לא נאמר להיפך, כיוון שרק כשרוב הראש מגולה נחשב לפרוע ויכולה להחליט איזה חלק ברצונה לכסות, כמו כיפה קטנה המונחת על ראש "המדקקים במצוות", שיכולה להיות מונחת במרכז הראש, בקידמת הראש, מאחורי הראש או אפילו בצידו, ואף יכולה להיות מונחת פעם כך ופעם כך, וה"ה בכיסוי ראשה על רב שערה [שזה מה שחייבת מעיקר הדין], שאין לו מקום מוגדר מבחינת ההלכה. א"כ נאמר שהראש הוא מהמקומות המגולים ורק צריך להיזהר שהראש בכולל לא יהיה פרוע, והרי אין כאן דין בשערות שיהיו מכוסות וכן ההקפדה היא על הראש. ממילא אם סה"כ הראש אינו נחשב פרוע כי יש עליו כיסוי, ולא משנה היכן, הרי הדבר מותר. וא"כ אדרבא מכאן נסיק שהראש הוא מהמקומות המגולים רק שיש צורך שבמקום מסויים יהיה מכוסה. הגדרה זו מוציאה את שיער הראש מדין ערווה, שהרי בערווה אין דבר כזה שיכולה להחליט איזה מקום תכסה אלא הוא ערווה בעצם הדבר ולא ייתכן שאם תכסה חלק הרי שהחלק השני יהיה מותר, וא"כ אדרבא הראש הוא מהמקומות המגולים. ואפילו לפי מש"כ האג"מ ששערה הופך לערווה בגלל חובת הכיסוי, אך על כל חלק וחלק מהראש אין חובת כיסוי כל עוד חלק אחר מכוסה.

אם כל שערה [אחת] מותרת בגילוי בפוטנציאל, הרי שהשיעור אינו ערווה. וכמו שענה התוס' רא"ש בשטמ"ק על שאלת הב"י מאי קמ"ל שוק באשה ערווה- הרי כל טפח

באשה ערווה? ותיריך דהו"א פעמים שהאשה מגבהת בגדיה ואין דרכה להיות מכוסה קמ"ל דהוי ערווה, מבואר שאפילו שוק אם באקראי דרכו להגלות הו"א שלא יהיה עליו דין ערווה, על אחת כמה וכמה דבר שלכתחילה מתיר לגלותו ודאי שלא יהיה עליו דין ערווה.

ד. גילוי פחות מטפח במקומות המכוסים

לאחר שהגדיר האג"מ את השיער כמקום ערווה בא ללמוד היתר לגלות חלק משער הראש וכתב :

ולכן כיון שבדין מקומות המכוסים יש חלוק בין טפח לפחות לענין ראייה שלא בכוונה, עיין בסימן ע"ה בב"ח, דבכוונה להסתכל האסור אפילו במקומות המגולים, גם בשערות יש חלוק זה דאין מקום להחמיר בשערות יותר מגופה כיון דכל האיסור הוא משום שנחשבו מקום מכוסה.

בקטע זה בא האג"מ להתיר ראייה לפי תומו בפחות מטפח מגולה בשערה. האג"מ מתייחס לב"ח שיובא לקמן בדין איסור הסתכלות במקומות המכוסים, ונראה שלמד בדברי הב"ח שבגדר האיסור להסתכל במקומות המכוסים באשה יש חילוק בין טפח לפחות מטפח, כשם שלענין ק"ש התירו לקרוא ק"ש רק לפני פחות מטפח מכוסה באשה, ה"ה לענין איסור הסתכלות במקום מכוסה. כאשר יש פחות מטפח אין איסור במסתכל לפי תומו אלא במכוון להסתכל, אך ביותר מטפח גם ראייה לפי תומו אסורה. לפי זה הסיק שמוותרת לגלות פחות מטפח בשערה ואין לחוש לאותם שיסתכלו בכוונה דהרי זה כשאר מקומות המגולים [אך ביותר מטפח, שאסור אף בראייה לפי תומו, אין היתר גילוי].

דבריו קשים להבנה, ראשית יש להעיר על כך שהאג"מ מסתמך על הב"ח שכן מדברי הב"ח נראה שאין חילוק בדין הסתכלות במקומות המכוסים בין יותר מטפח לבין פחות מטפח. הב"ח כתב להקשות איך מותר לקרוא ק"ש כאשר לפניו עומדת אשה שהיא ערווה עליו ופחות מטפח מהמקומות המכוסים שבה מגולה, הלא ממילא אסור להסתכל על מקום זה שהרי אסור להסתכל אפילו באצבע קטנה שבאשה, שהוא מקום גלוי? על זה תרץ הב"ח כי האיסור להסתכל באצבע קטנה הוא דווקא כשמתכוון לראות דאז נהנה ואיכא איסור אפילו באצבע קטנה, אבל כשאינו מתכוון להסתכל, אלא רואה לפי תומו בלא כוונה, אין כאן איסור הסתכלות אפילו במקומות המכוסים שבאשה ואפילו ביותר מטפח. החילוק בין מקומות מכוסים למקומות שאינם מכוסים הוא לענין ק"ש, ביותר מטפח אסור לקרוא ק"ש, ובפחות מטפח מותר (וגם על זה יש חולקים). נמצא א"כ שהב"ח כלל אינו מחלק באיסור הסתכלות בין פחות מטפח לבין יותר מטפח, וכל חילוקו בין טפח לפחות מטפח הוא רק לענין ק"ש. לפי זה אין כל קשר בין דברי הב"ח לנדון חיוב האשה לכסות שיער ראשה.

ביסוד דברי האג"מ ישנה הנחת יסוד שחובת כיסוי איברי האשה תלויה בהיתר הסתכלות במקומות אלה, מקומות שאין בהם איסור ראייה לפי תומו אינם חייבים

בכסוי. אולם מדברי הב"ח מוכח לא כך, שהרי הב"ח עוסק במקומות המכוסים שבגופה, ועל זה כותב שמוטר לקרות ק"ש בפחות מטפח מגולה בהן. ודאי הוא שאין היתר לגלות פחות מטפח במקומות המכוסים שבגופה, שהרי שמם מעיד עליהם שהם מקומות המכוסים, ועם כל זה מתיר הב"ח ראייה בהם כאשר היא ראייה לפי תומו [כאשר נגלו מקומות אלו לעיניו באקראי או באיסור]. מבואר שדין חובת כסוי איברי האשה אינו תלוי בדין היתר ק"ש בפני הערווה, וגם מקום שמוטר לקרות ק"ש כנגדו [פחות מטפח מכוסה שבה] חייב בכסוי.

ה. החילוק בין שיער לבין שאר מקומות המכוסים

בהמשך דבריו הביא האג"מ את פסיקת הרמ"א בשם דברי הגהות מיימוני דס"ל שכל מה שאמרו טפח באשה ערוה הוא דווקא באשתו אך באשה אחרת אין לקרוא ק"ש אף בפני פחות מטפח. מכאן הקשה האג"מ על מסקנתו להתיר גילוי פחות מטפח בשיער, שהרי לפי הרמ"א מקומות המכוסים ושיער בכללם, אסורים בגילוי אפילו בפחות מטפח [ודלא כב"ח].

על זה ענה האג"מ שדין השיער קל יותר מדין שאר ערוות, שכן כל ערווה חייבת כסוי מכח העובדה שהיא ערווה, היא קודם ערווה ובעקבות כך חייבת בכסוי, משא"כ שיער - אינו ערווה מצד עצמו, שהרי בתולות אינן חייבות לכסות ראשן וכן אשה אינה חייבת לכסות ראשה בביתה, אך מ"מ מכח החיוב לכסות הופך גם השיער להיות ערווה. ולכן בשיער שייך להתיר פחות מטפח אפילו לשיטת הגמ"י.

נראה שאפי' אם נקבל באופן עקרוני את דבריו, שהגדרת שער כערווה תלויה בחיוב הכסוי, עדיין אין מכאן ראייה להתיר גילוי פחות מטפח בשיער. ייתכן שלאחר שהשיער מוגדר כערווה דינו כערווה לכל דבר ואין חילוק בחיוב הכסוי בין סוגי הערוות, שהרי הגמ' מונה כאחד שוק באשה, קול באשה ושער באשה ואין זה נראה שיש חילוק ביניהם.

לכאורה היה מקום לחזק את דברי האג"מ, שאכן בשיער יש היתר גילוי יותר משאר מקומות ערווה, מדין קלתה. התורה הסתפקה בכסוי של קלתה, אע"פ שקלתה הוא כסוי מחורר, וודאי בשאר מקומות ערווה לא התירה לאשה להתכסות בכסוי כזה, הרי שיש הבדל בין שיער לשאר מקומות ערווה גם בחובת הכסוי. ממילא יש מקום לומר שאפשר לגלות שיער פחות מטפח למרות שבשאר מקומות ערווה לא קיים היתר זה. אולם אין בזה די ראייה, שהרי כבר כתבנו לעיל [בדין קלתה] שהסיבה שהתורה התירה קלתה היא משום שהרשת של הסבכה מעמעמת את ראיית השער ויוצרת מצב שגם השערות הנראות אינן נראות באופן ברור, אלא רק בעיון ולא בהבטה בעלמא, וזו קולא שהקלה תורה רק לגבי שיער משא"כ לענין גופה, אך לענין גילוי שיער ממש אין היתר בשיער יותר מאשר בשאר גופה.

לפי האג"מ אין איסור לקרוא ק"ש בפני פחות מטפח מגולה בשערה של אשה, אולם

במ"ב^[107] מבואר לא כך. שם הביא בשם השולחן שלמה שלגבי שיער באשה אסור לקרוא נגדן אפילו אם נתגלה קצת מהן. הרי שבדין היתר ק"ש [וכן בדין חובת הכיסוי שתלויה בדין ק"ש להבנת האג"מ], גם בפחות מטפח בשערה יש בעיה.

גם מדברי המהר"ם אלשקר קשה על דברי האג"מ, דאם כדבריו מדוע הוצרך המהר"ם להתיר דווקא את הבת צדעא ואף כתב שהשיער שמחוץ לצמתה עליו דן הרשב"א הוא הבת צדעא-תיפוק ליה שעד טפח נהגו לגלות בכל מקום בראש ולא רק בבת צדעא^[108]. ועוד, מדוע צריך את הבת צדעא שהוא דבר מועט, הרי אפילו יותר מכך מותר לגלות בכל מקום. ועוד, למה הוצרך להביא ראייה ממסכת בבא בתרא, לפי האג"מ יותר היה לו להביא ראייה מברכות כי רק טפח ערוה וממילא מותר ללכת אם מגלה מעט פחות מטפח.

1. הקושי מן הפסוק בשיר השירים ומדברי הרשב"א

האג"מ מקשה על מסקנתו מתוך דברי החת"ס שהתיר לגלות רק שערות מועטות היוצאות חוץ לצומת ותו לא. בכדי להבין דבריו נביא כאן את לשון תשובת החת"ס:

בשיר השירים כתיב [פרק ד פרק א] מבעד לצמתך שערך כעדר העזים, פירוש שיבח בה קרא בשני דרכים, א' ששערה יפה כעדר העזים, שנית שבחה בצניעות שהרי אותן שערות היפות המיפות אותה אם היו מגולים מ"מ מתכסים הם מבעד לצמתך, שמלכד כובע שעל ראשה עוד יש לה צמת בגד המצמצם השער שלא יבצבצו לחוץ, ומ"מ אותן מעט שא"א לצמצם כ' רשב"א שהיוצאים מהצמות אינם ערוה לגבי בעל דרגיל בהן ומותר לקרות ק"ש כנגדן

בדברי החת"ס יש ב' נקודות הסותרות את מסקנת האג"מ: א. מלשון הפסוק בשיר השירים מבואר כי רק שער שחוץ לצומת מותר בגילוי. ב. גם ברשב"א מבואר שרק שער שחוץ לצומת מותר בגילוי.

האג"מ דוחה קושיות אלו אחת לאחת. לגבי ההוכחה מדברי הרשב"א כתב האג"מ:

וכוונת הרשב"א ברכות דף כ"ד שכנגד השערות שמחוץ לצמתה שאינה מתכסה אין חוששין להם מפני שהוא רגיל בהן ולא טריד, אפשר הוא אף ביוצאות טפח שכן יותר משמע שם ברשב"א דקאי על טפח באשה שמסיק דוקא ממקום צנוע אבל פניה ידיה ורגליה וקול דבורה ושערה מחוץ לצמתה שאינה מתכסה אין חוששין להם משמע שהוא אף בטפח.

האג"מ מבין שמה שכתב הרשב"א שאין חוששין לשיער היוצא חוץ לצמתה, הוא חידוש דין בו בא הרשב"א להתיר לבעל לקרוא ק"ש בפני שיער זה. לפי זה כתב שהרשב"א דיבר על גילוי שיער יותר מטפח, כי אם מדובר על פחות מטפח מאי קמ"ל, הרי אפי' בפני ערוה ממש שרי לקרוא בפני פחות מטפח? אולם נראה שהחת"ס

[107] סימן ע"ה ס"ק י'.

[108] ואין לומר שהבת צדעא היא יותר מטפח ולכן כתב כן, שהרי בגמ' אמרו "משיירת דבר מועט".

הבין את דברי הרשב"א באופן שונה. מה שסיים הרשב"א שאין חוששין לפניה ידיה ורגליה וכן לשיער היוצא חוץ לצמתה אינו חידוש דין: הרשב"א רק מנה כאן את המקומות שאינם בכלל מקומות המכוסים. בתחילת דבריו כתב הרשב"א שדין טפח באשה נאמר על מקומות המכוסים, לכן פירט שמקומות המכוסים הם השוק וכדומה, אולם מקומות שדרכה לגלותם אינם בכלל מקומות המכוסים. בין הדוגמאות שהביא הרשב"א למקומות המגולים, נכלל גם שיערה היוצא חוץ לצמתה, אע"פ שאין בו שיעור טפח^[109]. לכן הבין החת"ס [והמ"ב בעקבותיו] שמדובר כאן בשיער מועט שקשה לכסותו. סיוע להבנה זו יש למצוא בכך שהרשב"א כתב ששיער זה אינו מתכסה ולא שאינה מכסה שער זה, וכמו שביארנו דבריו לעיל. ויש להעיר שגם האג"מ הבין שאפשר ללמוד כן ברשב"א ולכן כתב שרק 'משמע' בדברי הרשב"א שמירי בטפח מגולה, וגם כל זה כתב רק כדחיה לדברי החת"ס, אך לא כתב שיש מכאן ראייה לדבריו. ממילא ייתכן שהחת"ס למד כמו שהסברנו.

כמו"כ ניתן לדחות שהרי לפי המהר"ם אלשקר, הרשב"א מדבר רק בבת צדעא.

לגבי הוכחת החת"ס מן הפסוק בשיר השירים כתב האג"מ :

והחת"ס בסימן ל"ו לא הביא מהגמ', אלא מקרא דמבעד לצמתך שערך שמשבחה קרא בצניעות שהשערות הם מבעד לצמתך, אבל אין ראייה משם שלא היו יוצאות משם דאפשר יצאו משם עד טפח ויותר אבל משבחה על שמכסה עיקר שערותיה המיפות אותה... אבל כוונת החת"ס שהביא מהקרא הוא משום שמפרש צמתך הוא עוד בגד לבד הכובע שעל ראשה שהוא מצמצם השער שלא יבצבצו לחוץ, שלכן אינו מניח בגד זה לשום שערות לצאת ורק מעט שא"א לצמצם ורק ע"ז קאי הרשב"א.

החת"ס הבין ש'צמתך' המוזכר בפסוק הוא בגד נוסף מעבר לכיסוי ראשה, הבא למנוע יציאה של שערות נוספות מעבר לכיסוי הראש, לכן כתב שכל ההיתר הוא לגלות מעט שיער שא"א לכסות. אך האג"מ מבין כי הצומת הזה הוא הכיסוי היחיד שהיה על ראש האשה, ואין כאן ב' כיסויים. בנוסף לכך מבין האג"מ שאותו צומת לא בא לצמצם את כל שיערה אלא "מצמצם רק עיקר השערות", וממילא חלק משיערה היה מגולה. לפי זה הפסוק בשיר השירים שמשבח את האשה על השיער היוצא מן ה'צומת', מדבר על אותו שיער שהוא מיעוט הראש שאותו הצומת לא כיסתה.

ז. הקושי בתירוצי האג"מ

לפי הבנת האג"מ הפסוק משבח את האשה באותו שיער שאינה חייבת לכסותו מדין תורה. מדין תורה ניתן להסתפק בצומת המכסה את רוב הראש בלבד והפסוק משבח על שיער המתגלה מכיסוי זה. אולם עדיין יש להבין כיצד יש להסיק מכאן היתר לגלות מיעוט משיער הראש, הרי סוף סוף מדת יהודית אין להסתפק בכיסוי של קלתה וצריך

(109) ומ"מ גם בדברים אלו יש נ"מ, והיא שאין לצרף שיער זה לשאר מקומות ע"מ ליצור שיעור טפח מגולה באשה.

כיסוי נוסף, ואולי כיסוי זה כיסה אותו חלק שנשאר מגולה לאחר הכיסוי הראשון? ע"כ לומר שאג"מ מבין שדת יהודית לא באה להוסיף כיסוי על מקומות הגלויים, וכל ההוספה בדת יהודית הוא שאותו מקום שהתורה חייבה לכסות בקלתה בלבד, צריך להיות מכוסה בכיסוי אטום לגמרי ולא סגי בקלתה [שהיא מחוררת]. אם מראש תכסה האשה את רוב ראשה בכיסוי אטום יוצאת היא יד"ח גם מדת משה וגם מדת יהודית. מכאן מוכח שאשה רשאית לגלות מיעוט משערות ראשה.

על הבנה זו יש להקשות מכמה היבטים. ראשית, גם האג"מ מודה שלשון 'צומת' בא מכך שעניינו של כיסוי זה הוא 'לצמצם' את השער שלא יפריח לצאת^[110]. אלא שלפי האג"מ אין זה מובן מדוע הצומת 'מצמצם'. הניחא אם נימא כדברי החת"ס, שהצומת הוא כיסוי נוסף, מסתבר שעניינו לצמצם את השערות היוצאות. אפילו אם נאמר שהוא כיסוי בודד אך בא לכסות את כל שערות הראש- שייך בו לשון צמצום, שבא לצמצם את כל השיער שלא יראה, אולם לפי האג"מ הצומת "מצמצם רק עיקר השערות", וזה אינו מובן מדוע נדרש 'צמצום' בעיקר השערות? הרי מראש מגמת הכיסוי הוא לכסות רק חלק מן השיער וא"כ אין הקפדה על כל מה שיצא מכיסוי זה. במציאות כזו אין זה שייך 'לצמצם'. צמצום שייך דווקא כשיש צורך לכסות הכל וחלק יוצא החוצה מן הכיסוי, במצב זה יש 'לצמצם' את מה שברח החוצה מן הכיסוי.

שנית, לפי הבנת האג"מ הכיסוי היחיד שהיה על ראש האשה, כיסה רק את עיקרי השערות, והיינו את רוב הראש [וכיסוי זה מועיל אף מדת יהודית אם הוא אטום לגמרי]. דברי האג"מ מתבססים על ב' הנחות יסוד: א. כיסוי הראש מן התורה מכסה רק את רוב הראש. ב. דת יהודית מכסה רק את השטח המחוייב בכיסוי מן התורה, כל מה שהוסיפה דת יהודית הוא שאין להסתפק בכיסוי מחורר ונדרש כיסוי אטום. אולם הבנה זו נסתרת מדברי הראשונים שמבואר בדבריהם שבפועל אשה כסתה את כל ראשה ולא רק את רובה.

לעיל הבאנו את דברי רש"י במסכת שבת בפירוש 'כליא פרוחי' וכן בדין מחט שאינה נקובה, אשר מבואר בדבריו שהמציאות היא שהשכבה והקישורין מונחים על הראש באופן כזה שא"א שיצאו מהם אלא שערות קטנות, [ואותן מכסה ע"י המחט או הכליא פירוחי], שערות בשיעור של קרוב לטפח [אותם מתיר האג"מ לגלות] אינם שערות קטנות. מעבר לכך, אף שערות קטנות אלו יש להם דין ערוה לפי פירוש רש"י, וודאי שאין היתר לגלות שערות בשעור קרוב לטפח. דוחק לומר שמה שכתב רש"י שמהשבכא יוצאות רק שערות קטנות, הוא רק במקום בו המנהג להניח את הסבכא בצורה מקיפה כ"כ, אך ייתכן שמעיקר הדין מספיק שהסבכא תכסה את רוב הראש בלבד, שכן רש"י כתב שאפילו השערות הקטנות היוצאות מן הסבכא דינן כערוה, וודאי שכל מה שתחת הסבכא מחוייב בכיסוי מעיקר הדין.

110) וכמבואר ברש"י על שהש"ר פרק ד' פסוק א' "צמתך לשון דבר המצמצם את השער שלא יפריח לצאת וזו היא הצומת" שהובא בחת"ס. וכוננתו שלא יפריח שלא יבלוט [וכלשון חת"ס שלא יבצבץ החוצה] כמו הגמ' בב"ק דף כט: לא שנו אלא במפריח אבל במצמצם פטור כאשר גדר הקוצים בולטת לרה"ר נקרא מפריח וכאשר מכניסין תוך גבול לחצירו נקרא מצמצם.

גם מהרא"ש בפירושו למסכת כלים^[111] יש ללמוד שדרכה של אשה לכסות את כל שער. בביאור מיקום פיה של הסבכא כתב הרא"ש:

פיה המהדק על המצח וסביב הראש

מבואר שהשבכה היתה מכסה אל כל השיער עד המצח ממש, ולא רק את רובו של הראש. במלאכת שלמה כתב בשם הרמב"ם לפרש המשנה כדברי הרא"ש, וכן הוא בהדיא בפירוש המשניות של הרמב"ם על משנה זו [לפי נוסח הרב קאפח], וא"כ גם מהרמב"ם מוכח כדלעיל.

אמנם במשנה בכלים^[112] שנינו:

סבכה שנקרעה אם אינה מקבלת את רוב השער טהורה

ולכאורה משמע שמספיק כיסוי של רוב השיער ולא בעינין כיסוי מלא לכל הראש? אולם נראה שאין מכאן סיוע לדברי האג"מ, אדרבא, ממשנה זו יש להוכיח שבר"כ שבכה מכסה את כל הראש, שכן רק במידה ונקרעה השבכה מצריכה המשנה שיהיה בה בכדי לכסות את רוב השער. הטעם שכל עוד השבכא יכולה לכסות את רוב הראש שמה עליה הוא משום שאז אפשר להשתמש בה בנוסף לעוד כיסוי שיכסה את שאר השערות המגולות. כאשר גם את רוב השיער אין בכוחה להחזיק, אין דרך להשתמש בה אפי' כחלק מכיסוי הראש.

המסקנה העולה מראשונים אלו היא שדרכן של הנשים היה לכסות את הראש כולו ולא רק את רובו. דבריהם סותרים לפחות אחת מן הנחות היסוד עליהן בנויים דברי האג"מ. אפשר לומר שהראשונים מודים שמדין תורה אפשר להסתפק בכיסוי רוב הראש בלבד [וגם זה בכיסוי מחורר כקלתה], דת יהודית באה והוסיפה על קלתה ב' נקודות. א. יש צורך בכיסוי אטום ולא מחורר. ב. שטח הכיסוי אינו רוב הראש אלא כולו. ממילא בשורה התחתונה נדרש כיסוי מלא. אפשרות נוספת היא, שגם לדעת אותם ראשונים הוסיפה דת יהודית רק חיוב כיסוי אטום אך לא באה להוסיף על השטח אותו חייבה התורה לכסות, אולם לדעתם מדין תורה אין להסתפק בכיסוי רוב הראש אלא נדרש כיסוי מלא של השיער כולו. כך או כך יש כאן סתירה למסקנתו של האג"מ.

ח. השיעור המותר בגילוי

לגבי השיעור המותר בגילוי כתב האג"מ שם שכיוון שהפנים הם ברוחב 2 טפחים (פירוש 16 ס"מ) הרי שמותר קצת פחות משתי אצבעות (4 ס"מ) כיוון ש $4 \times 16 = 64$ סמ"ר שהוא שטח של טפח על טפח, [ארבע אצבעות על ארבע אצבעות שהוא 8×8 ס"מ = 64 סמ"ר]^[113].

[111] פרק כ"ח משנה י'.

[112] פרק כ"ח משנה י'.

[113] לפי הסברו של הרב משה לוי ז"ל בדעת הגר"ע יוסף הרי שרוחב הפנים 8 ס"מ ולאג"מ 16 ס"מ ונראה לי במציאות שלא כך ולא כך 8 ס"מ הם פני ילד ואילו 16 ס"מ הם פני ענק.

הערות הרב אורי כהן: קשה לומר כי "טפח באשה ערוה" נמדד לפי חשבון של שטח [טפח מרובע], שכן לפי זה אצל אשה שמנה טפח מגולה מסתיים באצבע אחת או שתיים לאורך המקום

לפי דבריו יוצא שאם רוב הראש מכוסה, מותרת האשה לגלות אף יותר משיעור זה אם הוא אינו במקום אחד, היינו שיכולה לגלות מלפנים שיעור פחות מטפח וכן מאחור שיעור דומה.

10. שער שבעורף

שער הצואר [בעורף] אינו בכלל האיסור לגלותו כ"כ בשבט הלוי^[114] :

הנה מעיקר הדין כל שערות ששרשם בשטח הראש הם בכלל איסור וחייבים בכיסוי גם אם מבצבצות לשטח הצואר אבל מה שגדל בשטח הצואר ממש מעיקר הדין אין חשש בזה וכנראה מפני מראית עין מגלחין עכ"פ

עוד נראה להוכיח כן מדברי המ"ב בהלכות תפילין על דברי המחבר כי הקשר של תפילין של ראש צריך שיהיה למעלה בעורף, שם כתב המ"ב^[115] :

שהוא סוף הגולגולת וטוב שיהיה מונח עיקר הקשר למעלה מן הגומא

א"כ הגומא אינה חלק מהראש וממילא השיער באיזור זה אינו חייב בכיסוי.

11. זאת תורת העולה

1. עיקר הסמיכה להתיר גלוי שיער היוצא חוץ לצמתה הוא מהרשב"א בברכות. לענ"ד הרשב"א עוסק בגילוי שיער של אשה בפני בעלה וגם בזה לא התיר אלא שיער שקשה לכסותו וכמו שהסביר החת"ס והסכים עמו המ"ב. לכן לדעתי אין היתר לגלות שום שיער ברה"ר, ורק בביתה מותרת לגלות שיער היוצא חוץ לצמתה. כן סובר גם הצמח צדק.

2. גם המהר"ם אלשקר שהתיר לגלות מעט משערות הראש, לא התיר אלא בפני בעלה ולא בפני זרים.

3. הרמ"א הבין בדעת הרשב"א שמותר לגלות שער היוצא חוץ לצמתה גם בפני זרים, וכן פסק בהגהת השו"ע. לגבי השיעור המותר לא התייחס הרמ"א, המ"ב הסביר אותו ע"פ החת"ס שרק שיער שאין ניתן לכסות מותר בגילוי

4. היו שרצו לומר שהמהר"ם אלשקר התיר לגלות שיער היוצא חוץ לצמתה גם בפני זרים וברה"ר. גם אם נאמר כך אין בדבריו היתר לגילוי שיער בכל מקום אלא שער מועט, וגם זה רק בשער שהעיד שהמנהג לגלותו, היינו היוצא בין אזנה למצח במקום הרקה בלבד.

המגולה, ואילו באשה רזה ייתכן שרק ביותר מטפח הרי זה טפח מגולה, וזה מעולם לא שמענו. תשובה : בספר מקור חיים [סימן עה' ס"ק א'] כתב : נראה לי דטפח באשה היינו טפח על טפח. ועי"ש שהביא ראיות לכך.

(114) ח"ה סימן ר"ו אות ג.

(115) סימן כ"ז ס"ק ל"ה.

5. דעת הרב עובדיה יוסף שיש להתיר גלוי אצבע [2 סמ'] או שניים [4 סמ'] בצד הפנים. דעת האג"מ שיש להתיר לאשה לגלות פחות מטפח בשערה בכל מקום בראש. אולם הארכנו לדון בדבריהם ודעתינו למסקנא כי אין לסמוך על היתרים אלו.
6. לדעת הרב עובדיה יוסף היתר גילוי מעט משערות הראש הוא מנהג ספרדי קדום. אולם השדי חמד הביא בשם גדולי חכמי ספרד, וביניהם הגר"ח פלאג"י במשא חיים, שיצאו חוצץ בביטויים חריפים נגד אותן שגילו אפי' מקצת שערותיהן. מבואר שאין לספרדיות מנהג ברור להקל בזה. אמנם בבן איש חי מצאתי כי יש נשים שדרכן היה לגלות שער ראשן כאשר הוא קלוע בצמה, על כתפיהן, אך הערנו שלא ברור כי לדעתו מנהג זה הוא מנהג ישר.
7. לענ"ד אין היתר לגלות שום שערה משיער ראשה, ובזה נכלל גם שיער הצדעים, וצריכה אשה להשתדל לכסות את כל שערה. מי שירצה לסמוך על הרמ"א המתיר, יש לו על מי לסמוך, בתנאי שיעשה כהבנת המ"ב והחת"ס, הסוברים כי מלבד כובע שעל ראשה יש לה צמת והוא בגד המצמצם את השער שלא יצאו לחוץ ואותן מעט שא"א לצמצם ויוצא מהצמת מוגדר כשיער שלא ניתן להתכסות ומותר בגלוי^[116].
8. בשבט הלוי כתב שער הצואר [בעורף] אינו בכלל האיסור לגלותו וכן נראה גם דעת המ"ב.

(116) בספר ההלכה במשפחה לרב שטרנבוך דף ס"ז כותב בשם החזו"א "ובמקצת שערות גם כן אסור מן התורה כן שמעתי מפי רבינו החזו"א דצ"ל".